

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГЕНОЦИД¹

Андрушко А.В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-7735-7898

Андрушко А.В. Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав про відповідальність за геноцид.

У статті на підставі порівняльного аналізу законодавства 90 держав світу розглянуто різноманітні підходи до криміналізації та пеналізації злочину геноциду.

Встановлено, що більшість законодавців відповідальність за вказаний злочин передбачили безпосередньо в кримінальному кодексі. Водночас законодавці Аргентини, Бразилії, Великобританії, Греції, Данії, Ізраїлю, Індонезії, Ірландії, Ісландії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Південної Африки, Португалії, Руанди, Уругваю, Філіппін, Чилі та Швеції відповідальність за геноцид передбачили у спеціальних законодавчих актах.

Встановлено, що до імплементації міжнародно-правових норм про відповідальність за злочин геноциду законодавці підійшли по-різному. Якщо одні законодавці дослівно або ж із мінімальними текстуальними змінами, що не зачіпають змісту, відтворили у національному законодавстві відповідні міжнародно-правові норми, що містяться у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду, то інші – більшою чи меншою мірою трансформували зазначені норми міжнародного права. З'ясовано, що в Аргентині, Великобританії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії та Руанді при криміналізації геноциду був використаний метод відсилання.

З'ясовано, що цілий ряд законодавців (зокрема, Австрії, Андорри, Білорусі, Болівії, Буркіна-Фасо, Габону, Гондурасу, Грузії, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Канади, Колумбії, Коста-Рики, Кот-д'Івуару, Лесото, Литви, Ліхтенштейну, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Словаччини, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чаду, Чехії, Швейцарії) наводить розширене, порівняно з Конвенцією 1948 року, коло захищених від геноциду груп.

Встановлено, що поряд із перерахованими у зазначених вище міжнародно-правових актах, до об'єктивної сторони геноциду законодавці Анголи, Андорри, В'єтнаму, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Італії, Колумбії, Кот-д'Івуару, Литви, Монголії, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Північної Македонії та Уругваю включили й інші дії, вчинені щодо членів певної групи людей. Проаналізовано відмінності у законодавчому формулюванні виокремлених у міжнародно-правових актах форм геноциду. Особливу увагу звернуто на італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид.

Встановлено особливості криміналізації законодавцями різних держав змови з метою вчинення геноциду та прямих і публічних закликів до вчинення геноциду.

Констатується значне різноманіття існуючих підходів не лише до криміналізації, а й до пеналізації злочину геноциду. Підкреслюється, що проаналізований зарубіжний досвід може знадобитися при удосконаленні вітчизняної кримінально-правової заборони, присвяченої відповідальності за вказаний злочин. Зокрема, на серйозну увагу заслуговує виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародно-правових актах, груп людей, щодо яких вчиняється геноцид, а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; міжнародні злочини; геноцид; кримінальне законодавство зарубіжних держав; порівняльне кримінальне право; Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Andrushko A.V. Comparative Legal Analysis of Foreign States' Legislation on Liability for Genocide.

This article examines the diversity of approaches to the criminalization and penalization of the crime of genocide, based on a comparative analysis of the legislation of 90 states worldwide.

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Республіка Польща).

It has been established that the majority of legislators have stipulated liability for the aforementioned crime directly within the criminal code. At the same time, the legislators of Argentina, Brazil, Canada, Chile, Denmark, Germany, Great Britain, Greece, Iceland, Indonesia, Ireland, Israel, Italy, the Netherlands, New Zealand, Philippines, Portugal, Rwanda, South Africa, Sweden, and Uruguay have prescribed liability for genocide in specific legislative acts.

It has been determined that legislators have adopted varying approaches to the implementation of international legal norms concerning liability for the crime of genocide. While certain legislators have reproduced the relevant international legal norms contained in the 1948 Convention and the Rome Statute of the International Criminal Court verbatim or with minimal textual amendments that do not affect the substance, others have transformed the aforementioned norms of international law to a greater or lesser extent. It has been elucidated that in Argentina, Canada, Great Britain, Ireland, New Zealand, and Rwanda, the referral method was employed in the criminalization of genocide.

It has been clarified that a number of legislators (specifically, Andorra, Austria, Belarus, Bolivia, Burkina Faso, Canada, Chad, Colombia, Costa Rica, Côte d'Ivoire, the Czech Republic, Estonia, Ethiopia, Finland, France, Gabon, Georgia, Honduras, Lesotho, Lithuania, Liechtenstein, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, Philippines, Poland, Slovakia, Spain, Switzerland, Uruguay) provide an expanded range of groups protected from genocide, in comparison to the 1948 Convention.

It has been established that, alongside those enumerated in the relevant international legal acts, the legislators of Angola, Andorra, Colombia, Côte d'Ivoire, Estonia, Ethiopia, Italy, Lithuania, Mongolia, Nicaragua, North Macedonia, Panama, Paraguay, Spain, Uruguay, and Vietnam have included other acts committed against members of a particular group of people within the objective element of genocide. The differences in the legislative formulation of the forms of genocide, as outlined in international legal acts, have been analyzed. Particular attention has been directed to the Italian experience in the endeavor to criminalize cultural genocide.

The specificities of the criminalization by legislators of various states of conspiracy to commit genocide and direct and public incitement to commit genocide have been established.

A significant diversity of existing approaches is noted, not only in the criminalization but also in the penalization of the crime of genocide. It is emphasized that the analyzed foreign experience may be useful in improving the domestic criminal law prohibition pertaining to liability for the specified crime. In particular, the identification by some legislators of other groups of people, not specified in international legal acts, against whom genocide is committed, as well as the expansion of the list of actions that constitute the objective element of this crime, deserve serious attention.

Key words: crimes against peace, security of humankind and international law and order; international crimes; genocide; criminal legislation of foreign states; comparative criminal law; Rome Statute of the International Criminal Court.

Постановка проблеми. Станом на лютий 2025 року учасницями Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року, є 153 держави [41]. Виконуючи взяті на себе зобов'язання, більшість із цих держав передбачили відповідальність за геноцид у своєму національному законодавстві.

Як відомо, національні законодавці не зобов'язані механічно відтворювати положення міжнародно-правових договорів, у зв'язку з чим дослідницький інтерес становлять розбіжності у формулюванні злочину геноциду, що містяться у Конвенції 1948 року і Римському статуті Міжнародного кримінального суду та в кримінальному законодавстві зарубіжних держав.

Завдяки вивченню кримінального законодавства зарубіжних держав можна виявити як переваги, так і недоліки національного законодавства, запозичити кращий досвід для удосконалення чинного Кримінального кодексу (далі – КК) України. Повною мірою сказане стосується й доцільності вивчення зарубіжного досвіду криміналізації та пеналізації злочину геноциду.

Стан опрацювання проблематики. Зарубіжний досвід криміналізації та пеналізації злочину геноциду вивчений недостатньо. Певну увагу цьому питанню приділили М.М. Антонович, А.В. Боровик, І.І. Строкова, М.М. Уманець та інші науковці, однак ними аналізувалося законодавство порівняно незначної кількості держав; до того ж у наявних дослідженнях трапляються деякі неточності й прикрі помилки.

Мета статті – на підставі порівняльного аналізу законодавства 90 держав світу розглянути різноманіття підходів до криміналізації та пеналізації злочину геноциду.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна відповідальність за злочин геноциду на сьогодні передбачена у законодавстві більшості держав світу. Для порівняльно-правового аналізу особливостей відповідальності за цей злочин автором вивчалася законодавство Австралії (ст.ст. 268.3–268.7 КК) [43], Австрії (§ 321 КК) [96], Азербайджану (ст. 103 КК) [98], Албанії (ст. 73 КК) [68],

Анголи (ст. 381 КК) [25], Андорри (ст. 456 КК) [22], Аргентини (ст.ст. 2, 8 Закону про імплементацію Римського статуту) [80], Бельгії (ст. 136bis КК) [13; див. також: 85], Білорусі (ст. 127 КК) [6], Болгарії (ст. 416 КК) [9], Болівії (ст. 80 КК) [24], Боснії та Герцеговини (ст. 171 КК) [70], Бразилії (ст. 1 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього) [77], Буркіна-Фасо (ст. 313 КК) [15], Бурунді (ст. 195 КК) [19], Великої Британії (ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 58 Закону про Міжнародний кримінальний суд) [62], В'єтнаму (ст. 422 КК) [52], Вірменії (ст. 393 КК) [50], Габону (ст. 329 КК) [21], Гани (ст. 49А КК) [46], Гватемали (ст. 376 КК) [31], Гондурасу (ст. 143 КК) [29], Греції (ст. 7 Закону про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС) [106; див. також англійською: 74], Грузії (ст. 407 КК) [45], Данії (§ 1 Закону про покарання за геноцид) [86], Естонії (ст. 90 Пенітенціарного кодексу) [64], Ефіопії (ст. 269 КК) [48], Ізраїлю (ст.ст. 1, 2 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)) [99], Індонезії (ст.ст. 8, 36 Закону про створення Спеціального суду з прав людини) [73], Ірландії (ч. 1 ст. 7 Закону про Міжнародний кримінальний суд) [63], Ісландії (ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру) [87], Іспанії (ст. 607 КК) [36], Італії (ст.ст. 1–5 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду») [75], Казахстану (ст. 168 КК) [8], Камбоджі (ст.ст. 183–187 КК) [49], Канади (ст.ст. 4, 6 Закону про злочини проти людяності та воєнні злочини) [42], Киргизстану (ст. 405 КК) [7], Колумбії (ст. 101 КК) [26], Республіці Конго (ст. 221 КК) [84], Коста-Ріки (ст. 382 КК) [27], Кот-д'Івуару (ст. 137 КК) [16], Куби (ст. 134 КК) [28], Лаосу (ст. 210 КК) [100], Латвії (ст. 71 КК) [69], Лесото (ст. 93 КК) [79], Литви (ст. 99 КК) [83], Ліхтенштейну (§ 321 КК) [97], Люксембургу (ст. 136bis КК) [14], Малі (ст. 30 КК) [17], Мальти (ст. 54В КК) [51], Мексики (ст. 149 Bis КК) [53], Мозамбіку (ст. 190 КК) [35], Молдови (ст. 135 КК) [39], Монголії (ст. 29.5 КК) [11], Нідерландів (ст. 3 Закону про міжнародні злочини) [60], Нікарагуа (ст. 484 КК) [32], Німеччини (§ 6 Кодексу міжнародного кримінального права) [105], Нової Зеландії (ст. 9 Закону про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд) [61], Норвегії (ст. 101 КК) [92], Панами (ст. 440 КК) [33], Парагваю (ст. 319 КК) [34], Перу (ст. 319 КК) [37], Південної Африки (ч. 1 додатку 1 до Закону про імплементацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду) [59], Північної Македонії (ст. 403 КК) [5], Польщі (ст. 118 КК) [67], Португалії (ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) [76], Руанди (п. «а» ст. 1 Органічного закону № 08/96 про організацію кримінальних переслідувань за злочини, що становлять злочин геноциду або злочини проти людяності, вчинені починаючи з 1 жовтня 1990 р.) [89], Румунії (ст. 438 КК) [38], Сальвадору (ст. 361 КК) [30], Сербії (ст. 370 КК) [71], Сінгапуру (ст.ст. 130D, 130E КК) [90], Словаччини (§ 418 КК) [102], Словенії (ст. 100 КК) [65], США (§§ 1091–1093 18-го титулу Зводу законів) [104], Таджикистану (ст. 398 КК) [3], Туркменістану (ст. 174 КК) [103], Угорщини (§ 142 КК) [12], Узбекистану (ст. 153 КК) [88], Уругваю (ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») [81], Фіджі (ст. 69 КК) [91], Філіппін (ст. 5 Закону № 9851, яким визначаються і караються злочини проти міжнародного гуманітарного права, геноцид та інші злочини проти людяності, організація юрисдикції, створення спеціальних судів та інші пов'язані з цим питання) [94], Фінляндії (ст. 1 глави 11 КК) [44], Франції (ст. 211-1 КК) [20], Хорватії (ст. 88 КК) [66], Чаду (ст. 296 КК) [18], Чехії (§ 400 КК) [101], Чилі (ст. 11 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів») [82], Чорногорії (ст. 426 КК) [47], Швейцарії (ст. 264 КК) [95] та Швеції (§ 1 Закону про покарання за деякі міжнародні злочини) [72].

У більшості держав світу відповідальність за геноцид передбачена безпосередньо в кримінальному кодексі. Водночас законодавці Аргентини, Бразилії, Великобританії, Греції, Данії, Ізраїлю, Індонезії, Ірландії, Ісландії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Південної Африки, Португалії, Руанди, Уругваю, Філіппін, Чилі та Швеції відповідальність за вказаний злочин передбачили у спеціальних законодавчих актах. Так, грецький законодавець кримінально-правову заборону геноциду включив до Закону про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС, бразильський – до Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього, данський – до Закону про покарання за геноцид, ізраїльський – до Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання), італійський – до Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду», британський та ірландський – до Закону про Міжнародний кримінальний суд, аргентинський та південноафриканський – до Закону про імплементацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду, новозеландський – до Закону про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд, індонезійський – до Закону про створення Спеціального суду з прав людини, ісландський – до Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру, канадський – до Закону про злочини проти людяності та воєнні злочини, нідерландський – до Закону про міжнародні злочини, німецький – до Кодексу міжнародного кримі-

нального права, португальський – до Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду, руандійський – до Органічного закону про організацію кримінальних переслідувань за злочини, що становлять злочин геноциду або злочини проти людяності, вчинені починаючи з 1 жовтня 1990 р., уругвайський – до Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини», чилійський – до Закону «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів», шведський – до Закону про покарання за деякі міжнародні злочини, філіппінський – до Закону, яким визначаються і караються злочини проти міжнародного гуманітарного права, геноцид та інші злочини проти людяності, організація юрисдикції, створення спеціальних судів та інші пов'язані з цим питання.

Ті законодавці, які відповідальність за геноцид передбачили в кримінальному кодексі, як правило, включили це діяння до розділу (глави) про злочини проти міжнародного правопорядку. Так, у кримінальних кодексах Андорри, Гондурасу та Іспанії відповідна кримінально-правова заборона включена до розділу «Злочини проти міжнародного співтовариства», у КК Анголи – до розділу «Злочини проти миру та міжнародного співтовариства», у КК Ефіопії – до розділу «Злочини проти міжнародного права», у КК Бельгії і КК Люксембургу – до розділу «Серйозні порушення міжнародного гуманітарного права», у КК Панами – до розділу «Злочини проти міжнародного права прав людини», у КК Нікарагуа – до розділу «Злочини проти міжнародного порядку», у КК Гватемали – до розділу «Про серйозні міжнародні злочини», у КК Куби – до розділу «Злочини проти миру та міжнародного права», у кримінальних кодексах Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Республіки Конго, Монголії, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану – до розділу (глави) «Злочини проти миру та безпеки людства», у КК Молдови – до глави «Злочини проти миру і безпеки людства, воєнні злочини», у КК Азербайджану – до розділу «Злочини проти миру та людяності», у КК В'єтнаму – до розділу «Посягання на мир, злочини проти людяності та воєнні злочини», у КК Латвії – до розділу «Злочини проти людяності, миру, воєнні злочини, геноцид», у КК Грузії – до розділу «Злочини проти людяності, миру і безпеки та проти міжнародного гуманітарного права», у КК Словаччини – до глави «Злочини проти миру, проти людяності, злочини тероризму, екстремізму та воєнні злочини», у КК Мозамбіку – до розділу «Злочини проти людяності, культурної ідентичності та особистої цілісності», у КК Мальти – до розділу «Геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини агресії», у кримінальних кодексах Австрії, Бурунді, Камбоджі, Лесото, Ліхтенштейну і Норвегії – до розділу «Геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини», у КК Парагваю – до розділу «Геноцид та воєнні злочини», у КК Сінгапуру, КК Фіджі та 18-му титулі Зводу законів США – до розділу «Геноцид», у кримінальних кодексах Боснії та Герцеговини, Сербії і Чорногорії – до розділу «Злочини проти людяності та інших цінностей, які захищені міжнародним правом», у Пенітенціарному кодексі Естонії – до глави «Винні діяння проти людяності та міжнародної безпеки», у КК Північної Македонії – до розділу «Злочини проти людяності та міжнародного права», у КК Хорватії – до розділу «Злочини проти людяності та людської гідності», у КК Австралії – до розділу «Злочини проти людяності та пов'язані з ними злочини», у КК Польщі – до розділу «Злочини проти миру, людяності та воєнні злочини», у КК Чехії – до розділу «Злочини проти людяності, проти миру та воєнні злочини», у КК Литви – до розділу «Злочини проти людяності та воєнні злочини», у КК Фінляндії – до глави «Воєнні злочини та злочини проти людяності», у КК Болгарії – до розділу «Злочини проти миру та людяності», у КК Швейцарії – до розділу «Геноцид і злочини проти людяності», у КК Румунії – до глави «Злочини геноциду та проти людяності», у кримінальних кодексах Албанії, Болівії, Буркіна-Фасо, Малі, Мексики, Перу, Сальвадору, Угорщини та Франції – до розділу «Злочини проти людяності», у КК Словенії – до глави «Кримінальні правопорушення проти людяності».

Таким чином, деякі законодавці у назвах відповідних структурних частин кримінальних законів виокремили геноцид поряд з іншими міжнародними злочинами, інші ж – не виокремлювали вказане діяння, визнавши його одним із злочинів проти людяності.

Хоча абсолютна більшість законодавців кримінально-правову заборону геноциду включили до розділу (глави, книги) про злочини проти міжнародного правопорядку, трапляються й винятки. Так, у КК Габону відповідна стаття включена до книги «Про посягання на особу», в КК Коста-Ріки – до розділу «Злочини проти прав людини», в КК Лаосу – до розділу «Злочини проти громадянських прав і свобод», в КК Кот-д'Івуару – до розділу «Правопорушення проти прав людей», в КК Чаду – до книги «Про злочини та правопорушення проти груп осіб та осіб», в КК Колумбії – до розділу «Злочини проти життя та особистої недоторканності», в КК Гани – до розділу «Умисне вбивство та подібні правопорушення».

У Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року геноцид визначається як будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, націю-

нальну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; с) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; е) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи [4]. Аналогічне визначення геноциду міститься у ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду [10].

До імплементації вказаних міжнародно-правових норм законодавці різних держав світу підійшли по-різному.

Одні законодавці дослівно або ж із мінімальними текстуальними змінами, що не зачіпають змісту, відтворили зазначені міжнародно-правові норми у національному кримінальному законодавстві. Таким шляхом пішли законодавці Австралії, Азербайджану, Бельгії, Болгарії, Боснії та Герцеговини, Бразилії, Бурунді, Гани, Греції, Данії, Ізраїлю, Індонезії, Ісландії, Республіки Конго, Люксембургу, Малі, Мальти, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Південної Африки, Румунії, Сінгапуру, Словенії, США, Угорщини, Фіджі, Хорватії та Чорногорії.

Інші законодавці більшою чи меншою мірою трансформували зазначені норми міжнародного права. Такий шлях обрали законодавці Австрії, Албанії, Анголи, Андорри, Білорусі, Болівії, Буркіна-Фасо, В'єтнаму, Вірменії, Габону, Гватемали, Гондурасу, Грузії, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Італії, Казахстану, Камбоджі, Киргизстану, Колумбії, Коста-Ріки, Кот-д'Івуару, Куби, Лаосу, Латвії, Лесото, Литви, Ліхтенштейну, Мексики, Мозамбіку, Молдови, Монголії, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сальвадору, Сербії, Словаччини, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чаду, Чехії, Чилі, Швейцарії та Швеції.

В Аргентині, Великобританії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії та Руанді при криміналізації геноциду був використаний метод відсилання. Так, наприклад, Закон Великої Британії про Міжнародний кримінальний суд 2001 року (ч. 1 ст. 50) [62] для з'ясування сутності злочину геноциду відсилає до ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (до прийняття цього закону у Великій Британії діяв Акт про геноцид 1969 року [55], ч. 1 ст. 2 якого відсилала до ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього). Так само у ч. 1 ст. 6 Закону Ірландії про Міжнародний кримінальний суд 2006 року [63] міститься відсилання до ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (раніше в Ірландії діяв Акт про геноцид 1973 року [56], ч. 1 ст. 2 якого відсилала до ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього). До Римського статуту МКС для з'ясування сутності злочину геноциду відсилають Закон Аргентини про імплементацію Римського статуту та Закон Нової Зеландії про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд, до Конвенції 1948 року – Органічний закон Руанди № 08/96 про організацію кримінальних переслідувань за злочини, що становлять злочин геноциду або злочини проти людяності, вчинені починаючи з 1 жовтня 1990 року. В Законі Канади про злочини проти людяності та військові злочини (ч. 3 ст. 4, ч. 3 ст. 6) зазначено, що геноцид означає дію або бездіяльність¹, вчинену з наміром знищити, повністю чи частково, ідентифіковану групу як таку, яка на момент і в місці її вчинення становить геноцид відповідно до звичаєвого міжнародного права або міжнародного договору, або через те, що вона є злочинною відповідно до загальних принципів права, визнаних міжнародною спільнотою, незалежно від того, чи є це порушенням закону, що діє на момент і в місці її вчинення.

Важливо зазначити, що цілий ряд законодавців (зокрема, Австрії, Андорри, Білорусі, Болівії, Буркіна-Фасо, Габону, Гондурасу, Грузії, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Канади, Колумбії, Коста-Ріки, Кот-д'Івуару, Лесото, Литви, Ліхтенштейну, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Словаччини, Уругваю, Філіппін, Фінляндії, Франції, Чаду, Чехії, Швейцарії) наводить розширене, порівняно з Конвенцією 1948 року, **коло захищених від геноциду груп**.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії геноцидом визнається вчинення одного з перелічених у цій статті діянь щодо «члена національної, етнічної, расової чи релігійної групи або групи, що чинить спротив окупаційному режиму, або іншої соціальної групи».

¹ У законодавстві Канади і деяких інших держав прямо зазначається, що геноцид може бути вчинений не лише шляхом дії, а й шляхом бездіяльності. Йдеться про відповідальність військового командира, іншої особи, яка фактично виконує обов'язки військового командира, та іншого начальника за невжиття ним заходів для запобігання чи припинення вчинення цього злочину підлеглою особою, яка на момент вчинення такого діяння перебувала під його ефективним командуванням і контролем або під його ефективною владою і контролем, внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою, якщо при цьому військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, однак не вжив дій, які повинен був і міг вжити в межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу.

У § 1 ст. 118 KK Польщі йдеться не лише про національну, етнічну, расову та релігійну групи, а й про *політичну групу* та *групу з певним світоглядом*, у ст. 269 KK Ефіопії, ч. 1 ст. 101 KK Колумбії і ст. 137 KK Кот-д'Івуару – про *політичну групу*, у ч. 1 ст. 143 KK Гондурасу – про *ідеологічну групу*. Законодавець Панами (ч. 1 ст. 440 KK) говорить про повне чи часткове знищення групи людей у зв'язку з їх національністю, расою, етнічною приналежністю, *релігійними чи політичними переконаннями*. Аналогічний перелік груп, за винятком етнічної, наводить законодавець Коста-Ріки (ст. 382 KK). У законодавстві Нікарагуа (ст. 484 KK), окрім національної, етнічної та расової груп, виокремлені групи людей за ознакою *релігійних переконань* та приналежності до певної *політичної ідеології*. У ч. 1 § 400 KK Чехії, окрім перелічених у Конвенції 1948 року груп, згадується *класова група*. Цікаво також, що у ч. 1 § 418 KK Словаччини, поряд із національною та етнічною групами, виокремлено народ (націю), в ст. 319 KK Парагваю – спільноту (громаду) (ісп. – «comunidad»), а в ст. 269 KK Ефіопії – націю (nation) та національність (nationality)¹.

Окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, у ч. 1 ст. 607 KK Іспанії виокремлено також «*групу за ознакою інвалідності її членів*», у ч. 1 § 321 KK Ліхтенштейну – «*групу за ознакою приналежності до церкви*» (виокремлена поряд із релігійною групою) та «*групу за ознакою приналежності до держави*», у ст. 99 KK Литви і ст. 264 KK Швейцарії – *соціальну та політичну групи*, у ст. 319 KK Парагваю, ст. 319 KK Перу та ст. 5 Закону Філіппін № 9851 – *соціальну групу*.

Серед інших груп, щодо яких вчиняється аналізоване діяння, соціальну групу та групу людей з певними спільними переконаннями раніше виокремлював законодавець Латвії. Проте згодом (законом від 21 травня 2009 року [57]) латвійський законодавець вніс до кримінального закону відповідні зміни і в чинній редакції ст. 71 KK Латвії, як і в ст. II Конвенції 1948 року, згадується лише про національну, етнічну, расову та релігійну групи.

Найширше коло захищених від геноциду груп виокремив законодавець Уругваю (ст. 16 Закону № 18026 «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини»). Окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, у цьому законі йдеться також про *політичну групу*, *профспілкову групу* та *групу з власною ідентичністю за ознакою статі, сексуальної орієнтації, культури, соціального становища, віку, інвалідності або стану здоров'я*.

В законодавстві деяких держав перелік захищених від геноциду груп залишений відкритим. Так, наприклад, у ст. 1 глави 11 KK Фінляндії вказано, що за геноцид має бути засуджена особа, яка з метою повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи *чи іншої подібної групи* вчинила одне з перерахованих у цій статті діянь. На «*іншу подібну групу людей*» при визначенні геноциду вказує й чеський законодавець (ч. 1 § 400 KK Чехії). У ст. 5 Закону Філіппін № 9851, окрім національної, етнічної, расової, релігійної та соціальної груп, йдеться також про «*будь-яку іншу подібну стабільну та постійну групу*» (англ. – «any other similar stable and permanent group»). Законодавець Грузії (ст. 407 KK), окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, вказує також на «*групу, члени якої об'єднані будь-якими іншими ознаками*». У ч. 3 ст. 4, ч. 3 ст. 6 Закону Канади про злочини проти людяності та воєнні злочини сказано загалом про «*ідентифіковану групу осіб*», у ст. 93 KK Лесото – про «*будь-яку іншу ідентифіковану групу*». Вочевидь, поняття «ідентифікована група» охоплює будь-яку групу людей, яку можна чітко ідентифікувати за певними характеристиками, що відрізняють її від інших груп. Болівійський законодавець (ч. I ст. 80 KK) вказує не лише на національну, етнічну та релігійну (расова не виокремлена) групи, а й на *меншину*, що, вочевидь, означає його прагнення розширити коло захищених від геноциду груп за рахунок будь-якої меншини, тобто будь-якої групи, яка є менш чисельною або має менший вплив у суспільстві порівняно з більшістю. У ст. 127 KK Білорусі, ст. 313 KK Буркіна-Фасо, ст. 329 KK Габону, ст. 211-1 KK Франції та ст. 296 KK Чаду, окрім національної, етнічної, расової та релігійної груп, сказано також про «*групу, визначену за будь-яким іншим довільним критерієм*». Фактично ідентичне формулювання міститься й у ст. 456 KK Андорри, однак законодавець цієї маленької європейської держави не згадує про расову групу. У § 321 KK Австрії коло захищених від геноциду груп взагалі не конкретизується; у вказаній кримінально-правовій забороні австрійський законодавець говорить загалом про «групу» та її членів.

Варто зауважити, що деякі законодавці не виокремили окремі з перелічених у Конвенції 1948 року груп, щодо яких вчиняється геноцид. Так, у KK Коста-Ріки та KK Сальвадору не згадується про етнічну групу, в кримінальних кодексах Андорри, Болівії, Гватемали, Кот-д'Івуару, Парагваю та Перу – про расову групу. У KK Куби сказано не про расову групу, а про «*групу*

¹ Диспозиція ст. 269 KK Ефіопії сформульована так: «Той, хто під час війни або в мирний час, з наміром знищити повністю або частково *націю, національність, етнічну, расову, національну, кольорову, релігійну або політичну групу*...».

за кольором шкіри» (як відомо, раса є ширшим поняттям; для класифікації людей за расовими ознаками використовуються різні генетичні прикмети (фізіологічні характеристики), які включають в себе не лише колір шкіри, а й форму черепа, колір очей, тип волосся тощо). У КК Ефіопії з незрозумілих причин згадано і про «расову», і про «кольорову» групи.

У ст. 149 Bis КК Мексики сказано про мету «повного чи часткового знищення однієї чи кількох національних, етнічних, расових чи релігійних груп».

У ст. 210 КК Лаосу йдеться про «національне, расове, етнічне чи релігійне знищення», а не про знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої. Водночас варто звернути увагу на те, що в диспозиції вказаної норми окремо згадується й про «мету расового знищення», яка, судячи з контексту, стосується лише дій, спрямованих на запобігання народжуванню всередині групи¹.

Законодавець В'єтнаму ще більше відійшов від конвенційного визначення геноциду: у ч. 1 ст. 422 КК цієї держави сказано не про конкретні захищені від геноциду групи, а про «населення території». Фактично це означає, що геноцид може бути спрямований на всіх людей, що проживають на певній території, незалежно від їх приналежності до конкретної групи. Таке розуміння геноциду розмиває чітке розмежування між злочинами проти людяності та геноцидом у традиційному його сенсі². У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що в КК В'єтнаму заборона, у якій йдеться про відповідальність за геноцид, має назву «Злочини проти людяності».

Завершуючи аналіз положень кримінального законодавства різних держав у частині визначення захищених від геноциду груп, варто згадати про проєкт Кодексу Італії про міжнародні злочини [23], розроблений урядовою комісією на чолі з професором кримінального права Флорентійського університету Франческо Палаццо та професором міжнародного права Міланського університету Фаустом Покарм [40] і схвалений Радою міністрів цієї держави 16 березня 2023 року [58]. У цьому законопроєкті пропонується виокремити ще одну захищену від геноциду групу, про яку не згадувалося раніше, – *мовну групу*. Крім того, авторами законопроєкту запропоновано встановити відповідальність за культурний геноцид, про що докладніше йтиметься нижче.

Проаналізований зарубіжний досвід становить значний інтерес. Навряд чи можна знайти переконливі аргументи на користь того, що захищеними від геноциду групами мають бути виключно національна, етнічна, расова та релігійна групи. Видається, що розширення кола захищених груп (найбільш оптимальною вважаю позицію законодавців, які перелік захищених від геноциду груп залишили відкритим) дозволяє врахувати нові реалії, ефективно реагувати на нові виклики та забезпечити захист від геноцидних практик щодо цих груп.

Відомо, що текст прийнятої у 1948 році Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього був результатом різного роду політичних компромісів (у тому числі тих, які стосувалися визначення кола захищених від геноциду груп). Розширюючи коло відповідних груп, національні законодавці прагнули заповнити таким чином юридичні прогалини, що мають місце через невиправдано вузький підхід, заснований на виокремленні в міжнародному праві лише національної, етнічної, расової та релігійної груп. Оскільки міжнародне право постійно змінюється і адаптується до нових соціальних та політичних реалій, можна спрогнозувати, що в майбутньому змін у розглядуваній частині зазнають й міжнародно-правові акти, спрямовані на протидію цьому злочину, що в підсумку зробить їх більш ефективними.

У проаналізованому законодавстві трапляються випадки застосування розширеного підходу й до визначення **форм геноциду**, тобто переліку дій, які утворюють цей злочин. Йдеться, зокрема, про законодавців Анголи, Андорри, В'єтнаму, Естонії, Ефіопії, Іспанії, Італії, Колумбії, Кот-д'Івуару, Литви, Монголії, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Північної Македонії та Уругваю. Поряд із перерахованими у відповідних міжнародно-правових актах, до об'єктивної сторони геноциду законодавці вказаних держав включили й інші дії, вчинені щодо членів певної групи людей. Наприклад, естонський (ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу), литовський (ст. 99 КК) та уругвайський (п. «В» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») законодавці до таких дій віднесли *катування*, ангольський (п. «а» ч. 1 ст. 381 КК) – *нелюдське, жорстоке або таке, що принижує гідність, поводження*, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 КК), уругвайський (п. «В» ст. 16

¹ Диспозиція ст. 210 КК Лаосу сформульована так: «Будь-яка особа, яка умисно вчиняє національне, расове, етнічне чи релігійне знищення, повністю чи частково, або завдає серйозної фізичної чи психічної шкоди членам групи, або застосовує заходи, спрямовані на запобігання народжуванню всередині групи, з метою расового знищення, підлягає покаранню...».

² Диспозиція ч. 1 ст. 422 КК В'єтнаму сформульована так: «1. Будь-яка особа, яка в мирний час чи під час війни, вчиняє геноцид проти населення певної території, знищує джерела існування, культурне чи духовне життя нації або суверенної території, підриває основи суспільства з метою їх руйнування, або вчиняє інші акти геноциду, або знищує навколишнє середовище, підлягає покаранню...».

Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *нелюдське чи таке, що принижує гідність, поведіння*, панамський (п. 2 ч. 2 ст. 440 KK) – *доведення до самогубства*, іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 KK) – *вжиття заходів, спрямованих на зміну способу життя*, парагвайський (п. 4 ст. 319 KK) – *позбавлення можливості відправляти свій культ або практикувати свої звичаї*, андоррський (п. «с» ч. 1 ст. 456 KK), іспанський (п. 4 ч. 1 ст. 607 KK), італійський (ст. 2 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»), литовський (ст. 99 KK), македонський (ст. 403 KK), нікарагуанський (п. «d» ст. 484 KK), панамський (п. 7 ч. 2 ст. 440 KK), парагвайський (п. 3 ст. 319 KK), сальвадорський (ч. 1 ст. 361 KK) і туркменський (ч. 1 ст. 174 KK) – *примусову депортацію (примусове переселення, примусове переміщення)*, ефіопський (п. «с» ст. 269 KK), кот-д'івуарський (п. 3 ст. 137 KK) та парагвайський (п. 6 ст. 319 KK) – *примусове «розсіювання»*, андоррський (п. «b» ч. 1 ст. 456 KK) – *викрадення членів певної групи з подальшим їх зникненням*, ефіопський (п. «a» ст. 269 KK) – *спричинення зникнення*, монгольський (ст. 29.5 KK) та уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *насильницьке зникнення*, уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *позбавлення свободи*, андоррський (п. «f» ч. 1 ст. 456 KK) – *обернення в рабство*, колумбійський (п. 2 ч. 2 ст. 101 KK) та уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *примусову вагітність*, андоррський (п. «g» ч. 1 ст. 456 KK), іспанський (п. 2 ч. 1 ст. 607 KK), нікарагуанський (п. «b» ст. 484 KK), панамський (п. 4 ч. 2 ст. 440 KK) та уругвайський (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – *сексуальне насильство*. Сексуальне насильство в якості способу вчинення геноциду пропонують закріпити й розробники проєкту Кодексу Італії про міжнародні злочини.

Визначення геноциду, що міститься у законодавстві В'єтнаму, відрізняється від конвенційного найбільшою мірою. У ч. 1 ст. 422 KK цієї держави встановлено відповідальність «особи, яка в мирний час чи під час війни вчиняє геноцид проти населення території, знищує джерела існування, культурне чи духовне життя нації або суверенної території, підриває основи суспільства з метою їх руйнування, або вчиняє інші акти геноциду, або знищує навколишнє середовище». Таким чином, в'єтнамський законодавець трактує геноцид надзвичайно широко, включаючи в нього не лише фізичні акти насильства, а й дії, спрямовані на руйнування культурних та духовних аспектів життя нації, а також знищення навколишнього середовища.

Зауважу також, що у ч. 2 ст. 134 KK Куби, яка має назву «Геноцид», передбачено відповідальність «особи, яка, порушуючи норми міжнародного права, здійснює бомбардування, обстріли або жорстоке поведіння з беззахисним цивільним населенням».

Як зазначалося вище, згідно з приписами міжнародно-правових актів, об'єктивну сторону геноциду утворює, зокрема, **вбивство членів національної, етнічної, расової або релігійної групи**. Водночас законодавці деяких держав модифікували вказане положення. Так, у ч. I ст. 80 KK Болівії та п. «d» ч. 1 ст. 134 KK Куби сказано про *масове вбивство* членів такої групи, що є серйозним відступом від конвенційних положень, адже для кваліфікації злочинного діяння як геноциду достатньо, аби з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку був убитий хоча б один член такої групи. У ст. 398 KK Таджикистану сказано про *повне або часткове знищення групи* (з огляду на що має місце тавтологія: «Дії, спрямовані на *повне або часткове знищення* національної, етнічної, расової або релігійної групи шляхом їх *повного або часткового знищення...*»). Про *повне або часткове знищення осіб*, які належать до певної групи, замість їх убивства, зазначено і в ст. 153 KK Узбекистану, в якій, однак, не згадується про намір знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. У ст. 210 KK Лаосу, як зазначалося вище, йдеться про «національне, расове, етнічне чи релігійне знищення». У п. «a» ст. 268.3 KK Австралії, п. «a» ч. 1 ст. 416 KK Болгарії, п. 1 ст. 376 KK Гватемали, ст. 1 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду», ч. 1 ст. 101 KK Колумбії, п. «a» ст. 484 KK Нікарагуа, п. 1 ч. 2 ст. 440 KK Панами, п. «a» ч. 1 § 418 KK Словаччини та п. «d» ч. 1 § 400 KK Чехії йдеться про *спричинення (або ж заподіяння) смерті* членам групи. У ч. 1 ст. 149 Bis KK Мексики взагалі сказано про *злочини проти життя членів груп*.

Якщо у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (п. «b» ст. II) і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (п. «b» ст. 6) однією з форм зазначеного діяння визнається **заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам відповідної групи** (мовою оригіналу – «causing serious bodily or mental harm to members of the group»), то в законодавстві Молдови (п. «b» ст. 135 KK) сказано про «заподіяння тілесних

ушкоджень членам такої групи чи заподіяння шкоди їх здоров'ю», в законодавстві Норвегії (п. «b» ст. 101 KK) – про «заподіяння значної шкоди тілу або здоров'ю одного чи кількох членів групи», в законодавстві Австралії (п. «a» ч. 1 ст. 268.4 KK), Австрії (ч. 1 § 321 KK), Албанії (ст. 73 KK), Греції (п. «β» ст. 7 Закону про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС), Індонезії (п. 2 ст. 8 Закону про створення Спеціального суду з прав людини), Ісландії (п. «b» ч. 2 ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру), Камбоджі (п. 2 ст. 183 KK), Лаосу (ст. 210 KK), Ліхтенштейну (ч. 1 § 321 KK), Мальти (п. «b» ч. 1 ст. 54B KK), Нідерландів (п. «b» ч. 1 ст. 3 Закону про міжнародні злочини), Німеччини (п. 2 ч. 1 § 6 Кодексу міжнародного кримінального права), Сінгапуру (п. «b» ст. 130D KK), Угорщини (п. «b» ч. 1 § 142 KK), Фіджі (п. «b» ч. 1 ст. 69 KK) та Філіппін (п. 2 ч. «a» ст. 5 Закону № 9851) – про «спричинення (або ж заподіяння) серйозної тілесної чи психічної шкоди членам групи» (таке формулювання найбільш точно відповідає конвенційному)¹, в законодавстві Данії (п. «b» § 1 Закону про покарання за геноцид) – про «заподіяння значної фізичної чи психічної шкоди членам групи», в законодавстві Вірменії (ст. 393 KK), Грузії (ст. 407 KK), Казахстану (ст. 168 KK), Киргизстану (ст. 405 KK), Польщі (§ 1 ст. 118 KK), Словаччини (п. «a» ч. 1 § 418 KK), Таджикистану (ст. 398 KK), Туркменістану (ч. 1 ст. 174 KK) та Чехії (п. «d» ч. 1 § 400 KK) – про «заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю членам такої групи», в законодавстві Монголії (ст. 29.5 KK) – про «заподіяння серйозної шкоди здоров'ю особи», в законодавстві Естонії (ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу) – про «заподіяння шкоди здоров'ю члену групи», в законодавстві Сальвадору (ч. 1 ст. 361 KK) – про «заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень», у законодавстві Словенії (ч. 1 ст. 100 KK) – про «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічних розладів членам групи», в законодавстві Анголи (п. «a» ч. 1 ст. 381 KK), Бельгії (п. 2 ст. 136bis KK), Болівії (п. 1 ч. II ст. 80 KK), Бразилії (п. «b» ст. 1 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Буркіна-Фасо (ст. 313 KK), Бурунді (п. 2 ст. 195 KK), Габону (ст. 329 KK), Гватемали (п. 2 ст. 376 KK), Гондурасу (п. 2 ч. 1 ст. 143 KK), Колумбії (п. 1 ч. 2 ст. 101 KK), Республіки Конго (п. 2 ст. 221 KK), Куби (п. «d» ч. 1 ст. 134 KK), Люксембургу (п. 2 ст. 136bis), Малі (п. «b» ст. 30 KK), Нікарагуа (п. «b» ст. 484 KK), Перу (п. 2 ст. 319 KK), Румунії (п. «b» ч. 1 ст. 438 KK), Уругваю (п. «B» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини»), Франції (ст. 211-1 KK), Чаду (п. «c» ст. 296 KK) та Швейцарії (п. «a» ст. 264 KK) – про «заподіяння серйозної шкоди фізичній чи психічній цілісності членів групи», в законодавстві Мозамбіку (п. «b» ч. 1 ст. 190 KK) та Португалії (п. «b» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) – про «заподіяння серйозної шкоди фізичній цілісності членів групи», в законодавстві Мексики (ч. 2 ст. 149 Bis KK) – про «напади на фізичну цілісність або здоров'я членів груп», в законодавстві Білорусі (ст. 127 KK) – про «заподіяння членам групи тяжких тілесних ушкоджень», у законодавстві Парагваю (п. 1 ст. 319 KK) – про «серйозне поранення членів групи», у законодавстві Італії (ст. 1 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду») – про заподіяння тяжких та «особливо тяжких» тілесних ушкоджень, у законодавстві Північної Македонії (ст. 403 KK), Сербії (ст. 370 KK) та Чорногорії (ст. 426 KK) – про «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди фізичному або психічному здоров'ю членів групи», в законодавстві Хорватії (п. 2 ч. 1 ст. 88 KK) – про «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам групи або серйозне погіршення їх здоров'я», в законодавстві Боснії та Герцеговини (п. «b» ст. 171 KK) – про «заподіяння тяжкої тілесної шкоди або психічної травми членам групи людей», в законодавстві Фінляндії (п. 2 ч. 1 ст. 1 глави 11 KK) – про «спричинення тяжких тілесних або психічних захворювань чи травм членам групи», в законодавстві Латвії (ст. 71 KK) – про «заподіяння членам групи небезпечних для життя або здоров'я тілесних ушкоджень, або спричинення їм психічних розладів», в законодавстві Ефіопії (п. «a» ст. 269 KK) та Кот-д'Івуару (п. 1 ст. 137 KK) – про «тілесні ушкодження або серйозні порушення фізичного чи психічного здоров'я членів групи, вчинені будь-яким способом», в законодавстві Швеції (п. 2 § 1 Закону про покарання за деякі міжнародні злочини) – про «заподіяння члену групи сильного болю чи ушкоджень або спричинення йому тяжких страждань», в законодавстві Литви (ст. 99 KK) – про «калічення, порушення психічного розвитку членів групи», в законодавстві Азербайджану (ст. 103 KK) – про «заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю членів групи або серйозної шкоди їх розумовим здібностям», в законодавстві Болгарії (п. «a» ч. 1 ст. 416 KK) – про «заподіяння тяжкого тілесного

¹ В ч. 2 ст. 268.4 KK Австралії стосовно цієї форми геноциду міститься таке роз'яснення: «Спричинення серйозної тілесної або психічної шкоди включає вчинення катувань, зґвалтування, сексуального насильства або нелюдського чи принизливого поводження, але не обмежується ними». Зауважу, що таке трактування розглядуваної форми геноциду відповідає схваленням Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементам злочинів (примітка до ч. 1 ст. 6 (b)), які доповнюють Римський статут та використовуються Міжнародним кримінальним судом при тлумаченні положень Римського статуту [54].

ушкодження або постійного розладу свідомості особи, що належить до такої групи», в законодавстві США (§ 1091 18-го титулу Зводу законів) – про «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень членам групи, заподіяння постійного порушення розумових здібностей членів групи шляхом застосування наркотиків, катувань або подібних методів», тощо. У ст. 456 КК Андорри та ст. 153 КК Узбекистану про аналізовану форму геноциду взагалі не згадується.

Якщо у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (п. «с» ст. II) і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (п. «с» ст. 6) однією з форм розглядуваного діяння визнається **умисне створення для групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення**, то в законодавстві Сальвадору (ч. 1 ст. 361 КК) сказано про «створення членам групи умов, що ускладнюють їх існування», в законодавстві Грузії (ст. 407 КК) – про «умисне створення членам групи тяжких умов життя», в законодавстві Ефіопії (п. «с» ст. 269 КК) та Кот-д'Івуару (п. 3 ст. 137 КК) – про «створення умов життя, розрахованих призвести до їх загибелі чи зникнення». У законодавстві Мозамбіку (п. «с» ч. 1 ст. 190 КК) та Португалії (п. «с» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду) зазначається про «підпорядкування групи умовам існування або жорстокому, такому, що принижує гідність, чи нелюдському поводженню, що може призвести до її повного чи часткового знищення», у законодавстві Парагваю (п. 2 ст. 319 КК) – про «підпорядкування групи нелюдському поводженню або умовам існування, які можуть призвести до її повного чи часткового знищення». Законодавець Чилі (п. 3 ст. 11 Закону «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів») вказує, що тут може йтися, наприклад, про позбавлення певної групи доступу до їжі чи ліків, законодавець Уругваю (п. «С» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») – про «умисне позбавлення осіб, що належать до певної групи, необхідних для їх виживання ресурсів, серйозне погіршення здоров'я, систематичне вигнання з їхніх домівок або створення умов, що можуть перешкоджати їхньому способу життя»¹, законодавець Вірменії (ст. 393 КК), Казахстану (ст. 168 КК) та Киргизстану (ст. 405 КК) – про «насильницьке переселення або створення інших умов життя з метою повного чи часткового фізичного знищення групи», законодавець Туркменістану (ч. 1 ст. 174 КК) – про «примусову передачу дітей або створення інших умов життя, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення членів цієї групи». У ст. 210 КК Лаосу ця форма геноциду не виокремлюється.

Одним із діянь, які утворюють об'єктивну сторону геноциду, у згаданих вище міжнародно-правових актах визнається **впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в певній групі**. Водночас законодавці деяких держав певною мірою модифікували (зокрема, дещо конкретизували) відповідне формулювання. Так, у п. 5 ст. 376 КК Гватемали сказано про «заходи, спрямовані на стерилізацію членів групи або на запобігання дітонародженню іншим способом», в ч. 1 ст. 149 Bis КК Мексики – про «масову стерилізацію з метою запобігання розмноженню групи», в п. «е» ч. 1 ст. 456 КК Андорри, п. «b» ч. 1 ст. 134 КК Куби та в п. «d» ст. 484 КК Нікарагуа – про «заходи, спрямовані на запобігання або перешкоджання дітонародженню в межах групи», в ст. 4 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – про «запобігання або обмеження народжуваності в межах групи», в п. 4 ст. 136bis КК Бельгії, ст. 127 КК Білорусі, ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії, п. 4 ч. 1 ст. 607 КК Іспанії, ст. 405 КК Киргизстану, ст. 403 КК Північної Македонії та ст. 398 КК Таджикистану – про «заходи, спрямовані на перешкоджання дітонародженню в групі», в ст. 407 КК Грузії – про «примусове зниження рівня народжуваності», в ст. 168 КК Казахстану, ст. 29.5 КК Монголії, ч. 1 ст. 174 КК Туркменістану та ст. 153 КК Узбекистану – про «насильницьке обмеження народження дітей», в § 2 ст. 118 КК Польщі – про «заходи, спрямовані на припинення народжуваності в межах групи», в п. «с» ч. 1 ст. 381 КК Анголи, п. «е» ч. 1 ст. 190 КК Мозамбіку та в п. «е» ч. 1 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – про «заходи, спрямовані на запобігання розмноженню або дітонародженню в групі», в п. 2 ст. 137 КК Кот-д'Івуару – про «заходи, спрямовані на запобігання народжуваності чи виживанню нащадків членів групи», в п. «b» ст. 269 КК Ефіопії – про «заходи, спрямовані на запобігання народжуваності чи подальшому виживанню членів групи або їх нащадків», у п. 4 ст. 183 КК Камбоджі – про «примусові заходи або добровільні методи, спрямовані на запобігання народжуванню в межах групи» (вочевидь, йдеться про впровадження певних практик, які, на перший погляд, виглядають добровільними, але фактично здійснюються під впливом зовнішнього тиску чи обставин, що обмежують реальну свободу вибору членів

¹ Зауважу, що в примітці до ч. 4 ст. 6 (с) схвалених Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементів злочинів вказано, що «термін "умови життя" може включати умисне позбавлення необхідних для виживання ресурсів, таких як їжа чи медичні послуги, або систематичне вигнання з домівок, але не обмежується ними» [54].

групи). У ст. 210 КК Лаосу вказано, що геноцидом є тільки такі заходи, спрямовані на запобігання народжуванню всередині групи, які застосовуються з метою «расового знищення».

На відміну від згадуваних вище міжнародно-правових актів, законодавці деяких держав (зокрема, Болівії, Сальвадору та Уругваю) формою геноциду визнають **примусове переміщення до іншої групи** загалом людей, а не лише дітей. В КК Гватемали сказано про примусове переміщення до іншої групи дітей або дорослих, у КК Ефіопії та КК Кот-д'Івуару – населення (людей) або дітей, в КК Нікарагуа – дітей чи підлітків, в законодавстві Австралії¹, Анголи, Мексики та Чилі – осіб, молодших за 18 років, у законодавстві Італії – неповнолітніх віком до 14 років. Білоруський (ст. 127 КК) та грузинський (ст. 407 КК) законодавці визнали геноцидом «примусове переміщення дітей з однієї етнічної групи до іншої», тим самим невинувативши коло захищених від аналізованої форми геноциду груп лише до етнічної групи. У законодавстві Чилі (п. 5 ст. 11 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів») йдеться не лише про «примусове переміщення неповнолітніх у віці до 18 років з однієї групи до іншої», а й про «перешкоджання їхньому поверненню до цієї групи». У законодавстві Уругваю (п. «Е» ст. 16 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини») сказано про «примусове переміщення або переселення одного чи кількох членів групи до іншої групи або переміщення цілої групи з місця її поселення». В ч. 2 ст. 268.7 КК Австралії зазначено, що примусове переміщення однієї чи кількох осіб, молодших за 18 років, може відбуватися: а) шляхом погрози застосування сили або примусу (наприклад, через страх перед насильством, примусом, затриманням, психологічним тиском або зловживанням владою) щодо цієї особи чи осіб або щодо іншої особи; або б) шляхом використання примусових обставин. У ст. 5 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» формою цього злочину визнано викрадення неповнолітніх віком до 14 років, що належать до національної, етнічної, расової або релігійної групи, для їх переміщення до іншої групи. У ст. 210 КК Лаосу аналізована форма геноциду не виокремлюється.

Вивчений зарубіжний досвід у частині визначення форм геноциду також заслуговує на серйозну увагу. Вказане стосується не лише проаналізованих відмінностей у законодавчому формулюванні виокремлених у міжнародно-правових актах форм геноциду, а й можливого розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину. Водночас докладний аналіз зазначеного питання не є предметом цієї публікації.

У розглядуваному контексті необхідно нагадати, що в проекті Кодексу Італії про міжнародні злочини (ст. 18) запропоновано встановити відповідальність за культурний геноцид. За задумом розробників цього законопроекту, об'єктивну сторону культурного геноциду утворює позбавлення членів певної групи особистої свободи, їх депортація, здійснення за ними стеження чи масового нагляду, здійснення заходів з їх примусової ідеологічної обробки чи здійснення інших подібних заходів або ж створення умов життя, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «а» ст. 18), а також піддання членів певної групи зобов'язанням або заборонам, що стосуються релігійних, духовних чи культурних практик, освітньої підготовки або використання мови, здатних усунути культурні, мовні чи релігійні особливості групи (п. «б» ст. 18).

Варто зазначити, що ідея, яка лягла в основу цієї норми про культурний геноцид, не нова. Вперше вона була висловлена польсько-американським юристом єврейського походження Рафалом Лемкіним, який ще у 1933 році запропонував виокремити в міжнародному праві два види злочинів – «акти варварства» і «акти вандалізму», розуміючи під останніми знищення культурно-духовного надбання певної етнічної, релігійної чи соціальної групи через ненависть до неї [78]. Згодом ці положення лягли в основу запропонованої Рафалом Лемкіним концепції злочину «геноциду», у якій «акти вандалізму» розглядалися вченим як «культурний компонент» цього злочину [1].

В ході роботи над Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року «культурний компонент» геноциду був, однак, категорично відкинутий через його «надмірну невизначеність та непов'язаність з фізичним і біологічним знищенням групи, яке спонукало до прийняття Конвенції» [93, р. 202–203]. Вочевидь, тогочасне неприйняття західними державами концепції «культурного геноциду» далеко не в останню чергу було пов'язане з тим, що більшість із них так чи інакше були причетними до відповідної політики щодо національних меншин і корінних народів [1, с. 576; 2, с. 282].

На мій погляд, італійський досвід прагнення криміналізувати культурний геноцид заслуговує на серйозну увагу. Можна припустити, що аналогічним шляхом невдовзі підуть й деякі інші

¹ В п. «f» ч. 1 ст. 268.7 КК Австралії наголошується, що винний знає, що особа є молодшою за цей вік або ж ставиться до цього факту безвідповідально.

національні законодавці. Не виключено також, що в майбутньому відповідні зміни будуть внесені до міжнародно-правових актів [1, с. 576; 2, с. 282–283].

Законодавці Боснії та Герцеговини (ст. 171 КК), Ефіопії (ст. 269 КК), Кот-д'Івуару (ст. 137 КК), Північної Македонії (ст. 403 КК), Сербії (ст. 370 КК), Словенії (ч. 1 ст. 100 КК), Узбекистану (ст. 153 КК), Хорватії (ч. 2 ст. 88 КК), Чорногорії (ст. 426 КК) та Чаду (ст. 298 КК) вказали, що кримінальний відповідальності за геноцид підлягає не лише особа, яка його вчинила, а й той, хто віддав наказ про його вчинення. Литовський законодавець (ст. 99 КК) карає дії того, хто організовував, керував або брав участь у вчиненні дій, які утворюють об'єктивну сторону геноциду. Про дії організатора злочину геноциду окремо згадують також законодавці Ефіопії (ст. 269 КК) та Кот-д'Івуару (ст. 137 КК). У ч. IV ст. 80 КК Болівії, ст. 42 Закону Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини, ст. 10 Закону Філіппін № 9851 та ст. 297 КК Чаду передбачено відповідальність особи, яка не дотримуватиметься свого обов'язку щодо здійснення влади, командування або контролю для запобігання та перешкоджання вчиненню злочину геноциду, або не повідомить компетентні органи про його вчинення.

Естонський законодавець вказав, що суб'єктом злочину геноциду може бути також юридична особа (ч. 2 ст. 90 Пенітенціарного кодексу). Кримінальну відповідальність юридичних осіб за геноцид та планування геноциду передбачив й законодавець Камбоджі (ст. 187 КК).

Абсолютна більшість законодавців услід за відповідними міжнародними нормами вказали, що діяння, які утворюють об'єктивну сторону геноциду, вчиняються **з наміром знищити, повністю або частково, певну групу людей як таку**. Водночас у кримінальному законодавстві Австрії (ч. 1 § 321), Лаосу (ст. 210) та Узбекистану (ст. 153) вказівка про наявність у винного зазначеного наміру відсутня, що слід визнати серйозним відступом від конвенційного визначення злочину геноциду.

У ч. 1 ст. 90 Пенітенціарного кодексу Естонії диспозиція відповідної норми сформульована таким чином, що мета повного або часткового знищення групи стосується лише частини перерахованих у ній діянь, і не стосується такої дії як «поміщення членів групи в умови життя, які викликають небезпеку часткової або повної загибелі групи».

Деякі законодавці (зокрема, Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Латвії, Таджикистану, Туркменістану) геноцидом визнали дії, «спрямовані на повне або часткове знищення [...] групи». У ст. 8 Закону Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини сказано про спрямованість передбачених у ній дій на *знищення або винищення* (англ. – «destroy or exterminate») повністю або частково [...] групи» (вочевидь, відмінність між «знищенням» і «винищенням» полягає в тому, наскільки повним і тотальним є акт знищення; термін «винищення» є більш точним для опису повного і тотального фізичного знищення, тоді як слово «знищення» краще підходить для більш загального опису знищення групи).

У законодавстві Албанії (ст. 73 КК), Андорри (ч. 1 ст. 456 КК), Буркіна-Фасо (ст. 313 КК), Габону (ст. 329 КК), Грузії (ст. 407 КК) та Франції (ст. 211-1 КК) йдеться про *реалізацію заздалегідь розробленого (узгодженого) плану, спрямованого на повне або часткове знищення певної групи*. В ст. 127 КК Білорусії сказано, що зазначені вище дії вчиняються «з метою *планомірного* знищення повністю чи частково [...] групи».

Більшість законодавців відповідальність за геноцид не **диференціювала**. Протилежний підхід має місце в законодавстві Андорри, Аргентини, Болівії, Бразилії, В'єтнаму, Греції, Ізраїлю, Іспанії, Італії, Казахстану, Колумбії, Мексики, Німеччини, Нової Зеландії, Польщі, Румунії, Сальвадору, Сінгапуру, Словаччини, США, Туркменістану, Філіппін та Чилі. У законодавстві Андорри, Аргентини, Болівії, Греції, Іспанії, Італії, Колумбії, Мексики, Німеччини, Нової Зеландії, Польщі, Сінгапуру, США, Філіппін та Чилі диференціація відповідальності здійснена залежно від небезпечності дій, які утворюють об'єктивну сторону геноциду. Наприклад, відповідно до ст. 607 КК Іспанії найбільш суворе покарання передбачене за вбивство члена національної, етнічної, расової, релігійної групи або групи за ознакою інвалідності її членів, менш суворе – за інші дії, що утворюють об'єктивну сторону розглядуваного злочину. Законодавці Казахстану (ч. 2 ст. 168 КК), Румунії (ч. 2 ст. 438 КК) і Туркменістану (ч. 2 ст. 174 КК) посилили відповідальність за вчинення відповідних дій під час війни, Словаччини (ч. 2 § 418 КК) – «під час війни чи збройного конфлікту». Крім того, у ч. 3 § 418 КК Словаччини передбачено таку особливо кваліфікуючу ознаку геноциду як спричинення вказаним діянням смерті кількох осіб. Законодавець Сальвадору (ч. 2 ст. 361 КК) посилив відповідальність за вчинення акту геноциду цивільною або військовою посадовою особою, законодавець Бразилії (ст. 4 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього) – за вчинення цього злочину високопосадовою особою або державним службовцем. У ч. 4 ст. 149 Bis КК Мексики зазначено, що в разі, якщо відповідальними за ці діяння є високопосадовці, посадові особи чи працівники державних органів під час виконання своїх обов'язків або у зв'язку з ними, крім покарань,

передбачених цією статтею, до них застосовуються також покарання, зазначені в статті 15 Закону про відповідальність державних службовців та працівників Федерації. В ст. 2 Закону Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) передбачено можливість пом'якшення покарання у разі, якщо особа вчинила вказане діяння за обставин, які б зазвичай звільнили її від кримінальної відповідальності або могли б бути підставою для пом'якшення покарання, і якщо вона намагалася, наскільки це було в її силах, зменшити наслідки вчиненого. У ч. 2 ст. 422 КК В'єтнаму менш суворе покарання передбачене за вчинення геноциду під тиском вищих офіцерів чи за їх наказом.

У ст. III Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього зазначено, що караним є не тільки геноцид, а й змова з метою його вчинення, прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, замах на його вчинення, а також співучасть у геноциді. У зв'язку з цим у законодавстві цілого ряду держав встановлена відповідальність за вказані діяння.

Так, відповідальність за **змову з метою вчинення геноциду** передбачена у законодавстві Австрії (ч. 2 § 321 КК), Бразилії (ст. 2 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Гватемали (ч. 2 ст. 377 КК), Гондурасу (ч. 2 ст. 143 КК), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)), Індонезії (ст. 41 Закону про створення Спеціального суду з прав людини), Італії (ст. 7 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»), Камбоджі (ст. 185 КК), Ліхтенштейну (ч. 2 § 321 КК), Мозамбіку (ч. 3 ст. 190 КК), Нідерландів (ч. 2 ст. 3 Закону про міжнародні злочини), Нікарагуа (ст. 485 КК), Нової Зеландії (п. «b» ч. 1 Закону про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд), Португалії (ч. 3 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду), Румунії (ч. 3 ст. 438 КК), Сальвадору (ч. 3 ст. 361 КК), США (п. «d» § 1091 18-го титулу Зводу законів), Фінляндії (п. 1 ст. 2 глави 11 КК) та Чилі (ст. 14 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів»).

В КК Болгарії (ч. 2 ст. 416) та КК Угорщини (ч. 2 § 142) замість змови з метою вчинення геноциду в якості самостійного діяння виокремлюється **готування до геноциду**. У КК Фінляндії (ст. 2 глави 11) вказано, що готування до геноциду може полягати в змові з іншою особою з метою вчинення геноциду та у складанні плану здійснення геноциду. У ст. 185 КК Камбоджі зазначається, що метою змови є планування геноциду. У ст. 485 КК Нікарагуа передбачено відповідальність за пропозицію вчинити геноцид.

Варто також зауважити, що в ст. 6 Закону Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» передбачено відповідальність за примушування осіб, які належать до національної, етнічної, расової або релігійної групи, носити знаки або відмітні ознаки, що вказують на їх приналежність до цієї групи. При цьому покарання за таке діяння значно посилюється, якщо воно було вчинене з метою підготовки до повного або часткового знищення певної групи.

Кримінально-правові заборони **прямих та публічних закликів до вчинення геноциду** містяться у законодавстві Азербайджану (ст. 104 КК), Анголи (ч. 2 ст. 381 КК), Болгарії (ч. 3 ст. 416 КК), Бразилії (ст. 3 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Гватемали (ч. 1 ст. 377 КК), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)), Ісландії (ч. 3 ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру), Італії (ст. 8 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»), Латвії (ст. 71.1 КК), Мальти (ч. 2 ст. 54В КК), Мозамбіку (ч. 2 ст. 190 КК), Нідерландів (ч. 2 ст. 3 Закону про міжнародні злочини), Португалії (ч. 2 ст. 8 Закону, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду), Румунії (ч. 4 ст. 438 КК), Сальвадору (ч. 3 ст. 361 КК), США (п. «c» § 1091 18-го титулу Зводу законів), Уругваю (ст. 17 Закону «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини»), Філіппін (ч. «b» ст. 5 Закону № 9851), Франції (ст. 211-2 КК), Хорватії (ч. 3 ст. 88 КК), Чехії (ч. 2 § 400 КК) та Чилі (ст. 13 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів»).

Болгарський законодавець вживає формулювання «*явне і пряме підбурювання до геноциду*», азербайджанський – «*безпосереднє та явне підбурювання до вчинення геноциду*», італійський, сальвадорський, уругвайський і чеський – «*публічне підбурювання до геноциду*», ізраїльський – «*підбурювання до вчинення геноциду*», бразильський, мозамбікський та чилійський – «*публічне і пряме підбурювання до вчинення геноциду*», філіппінський – «*безпосереднє і публічне підбурювання інших до вчинення геноциду*», ангольський – «*публічне та повторюване підбурювання до ненависті проти національної, етнічної, расової або релігійної групи з метою її повного чи часткового знищення*», нідерландський – уточнює, що публічне підбурювання до вчинення геноциду може мати місце в усній чи письмовій формі або ж відбуватися за допомогою зображень. Бразильський законодавець посилює відповідальність за підбурювання до вчинення геноциду, якщо таке підбурювання здійснювалось через засоби масової інформації.

У КК Андорри виокремлені статті про відповідальність за виправдовування геноциду (ст. 457) та заперечення геноциду (ст. 458). Відповідальність за публічне виправдовування геноциду встановив також законодавець Італії (ст. 8 Закону «Запобігання та покарання злочину геноциду»). Законодавець Білорусі (ст. 130² КК) кримінально караним визнає заперечення геноциду білоруського народу. У КК Колумбії (ст. 102) передбачено відповідальність за поширення ідей чи доктрин, які пропагують геноцид або антисемітизм, за виправдовування геноциду чи антисемітизму, а також за намагання реабілітувати режими або інституції, що підтримують відповідні практики.

У законодавстві Андорри (ч. 2 ст. 456 КК), Бразилії (ст. 5 Закону, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього), Данії (§ 2 Закону про покарання за геноцид), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)), Індонезії (ст. 41 Закону про створення Спеціального суду з прав людини), Канади (ст.ст. 4, 6 Закону про злочини проти людяності та військові злочини), США (п. «d» § 1091 18-го титулу Зводу законів), Філіппін (ч. «с» ст. 8 Закону № 9851) та Фінляндії (ч. 2 ст. 1 глави 11 КК) підкреслюється караність **замаху на вчинення геноциду** (у законодавстві деяких держав – «спроби вчинення геноциду»), у законодавстві Данії (§ 2 Закону про покарання за геноцид), Ізраїлю (ст. 3 Закону про злочин геноциду (запобігання та покарання)) та Філіппін (ч. «b» ст. 8 Закону № 9851) – **співучасті у геноциді**, у законодавстві Чилі (ст. 15 Закону № 20.357 «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та військових злочинів») – незаконного об'єднання з метою вчинення геноциду, у законодавстві Індонезії (ст. 41 Закону про створення Спеціального суду з прав людини) – допомоги у вчиненні геноциду.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що за злочин геноциду законодавці передбачили суворе **покарання** (ув'язнення на тривалий строк або ж довічне ув'язнення, а в низці держав – смертну кару). Так, у КК Австралії за цей злочин передбачене покарання у виді довічного ув'язнення, у КК Австрії – довічного ув'язнення, у КК Азербайджану – ув'язнення на строк від 14 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Албанії – ув'язнення на строк не менше 10 років або довічного ув'язнення, у КК Анголи – ув'язнення на строк від 5 до 25 років, у КК Андорри – ув'язнення на строк від 8 до 30 років, у Законі Аргентини про імплементацію Римського статуту – ув'язнення на строк від 5 до 25 років або довічного ув'язнення, у КК Білорусі – ув'язнення на строк від 12 до 25 років зі штрафом чи без штрафу, або довічного ув'язнення, або смертної кари, у КК Болгарії – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення без права на дострокове звільнення, у КК Болівії – ув'язнення на строк від 14 до 20 років з виплатою грошової компенсації, а в разі масового вбивства членів захищеної групи або меншини – ув'язнення на 30 років без права на помилування з виплатою грошової компенсації, у КК Боснії та Герцеговини – ув'язнення на строк не менше 10 років або довгострокового ув'язнення, у Законі Бразилії, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього – ув'язнення на строк від 1 до 30 років (див. ст. 1 вказаного закону та § 2 ст. 121, § 2 ст. 129, ст.ст. 270, 125 та 148 КК Бразилії), у КК Буркіна-Фасо – смертної кари, у КК Бурунді – довічного ув'язнення (див. ст. 200 КК), у КК В'єтнаму – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення чи смертної кари, у КК Вірменії – ув'язнення на строк від 12 до 15 років або довічного ув'язнення, у КК Габону – довічного ув'язнення та штрафу у розмірі до 1 000 000 000 центральноафриканських франків (див. ст. 334 КК), у КК Гани – смертної кари, у КК Гватемали – ув'язнення на строк від 30 до 50 років, у КК Гондурасу – ув'язнення на строк від 30 років до довічного ув'язнення з абсолютною дискваліфікацією (позбавленням прав) на той самий строк, у Законі Греції про адаптацію внутрішнього законодавства до положень Статуту МКС – ув'язнення на строк від 5 до 20 років, а в разі вбивства члена певної групи – довічного ув'язнення, у КК Грузії – ув'язнення на строк від 12 до 20 років або довічного ув'язнення, у Законі Данії про покарання за геноцид – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк до 16 років, у Пенітенціарному кодексі Естонії – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Ефіопії – ув'язнення на строк від 5 до 25 років, або, «у більш серйозних випадках», довічного ув'язнення чи смертної кари, у Законі Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) – смертної кари, а в менш тяжких випадках – ув'язнення на строк не менше 10 років, у Законі Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини (ст. 36) – смертної кари чи довічного ув'язнення, або ув'язнення на строк від 10 до 25 років, у Законі Ісландії про покарання за геноцид, злочини проти людяності, військові злочини та злочини проти миру – ув'язнення на строк не менше 5 років або довічного ув'язнення, у КК Іспанії – безстрокового тюремного ув'язнення або ув'язнення на строк від 4 до 15 років, у Законі Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – ув'язнення на строк від 10 до 30 років або довічного ув'язнення, у КК Казахстану – ув'язнення на строк від 15 до 20 (а за кваліфікований вид – до 25) років або довічного ув'язнення з позбавленням громадянства Республіки Казахстан чи без такого, у КК Камбоджі – довічного ув'язнення та цілого ряду додаткових покарань (позбавлення певних прав, заборони на заняття професією, яка пов'язана з вчиненням цього злочину, заборони на перебування

особи у конкретній місцевості, заборони на виїзд з території Камбоджі, заборони на в'їзд і перебування іноземця на території Камбоджі, конфіскації засобів та знарядь вчинення злочину, заборони на володіння або носіння зброї, вибухових речовин або боєприпасів, публікації вироку про засудження, поширення вироку суду за допомогою аудіовізуальних засобів), у Законі Канади про злочини проти людяності та воєнні злочини – довічного ув'язнення, у КК Киргизстану – ув'язнення на строк від 12 до 15 років або довічного ув'язнення, у КК Колумбії – ув'язнення на строк від 160 до 600 місяців, штрафу у розмірі від 1333,33 до 15000 мінімальних заробітних плат, а також позбавлення прав від 80 до 360 місяців, у КК Республіки Конго – смертної кари, у КК Коста-Ріки – ув'язнення на строк від 10 до 25 років, у КК Кот-д'Івуару – смертної кари, у КК Куби – ув'язнення на строк від 10 до 30 років, довічного ув'язнення або смертної кари, у КК Лаосу – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення, а також штрафу в розмірі від 1 000 000 000 до 100 000 000 000 кїп, у КК Латвії – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк від 3 до 20 років, у КК Литви – ув'язнення на строк від 5 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Ліхтенштейну – довічного ув'язнення, у КК Люксембургу – довічного ув'язнення, у КК Малі – смертної кари (див. ст. 32 КК), у КК Мальти – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк до 30 років (див. ч.ч. 3, 4 ст. 54I, ч. 1 ст. 211), у КК Мексики – ув'язнення на строк від 5 до 40 років та штрафу у розмірі від 2000 до 20000 песо, у КК Мозамбіку – ув'язнення на строк від 20 до 24 років, у КК Молдови – ув'язнення на строк від 15 до 20 років або довічного ув'язнення, у КК Монголії – ув'язнення на строк від 12 до 20 років або довічного ув'язнення, у Законі Нідерландів про міжнародні злочини – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк до 30 років, або штрафу шостої категорії, у КК Нікарагуа – ув'язнення на строк від 20 до 25 років, у Кодексі міжнародного кримінального права Німеччини – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк не менше 5 років, у Законі Нової Зеландії про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд – довічного ув'язнення або ув'язнення на певний строк, у КК Норвегії – ув'язнення на строк до 30 років, у КК Панами – ув'язнення на строк від 20 до 30 років, у КК Парагваю – ув'язнення на строк не менше 5 років, у КК Перу – ув'язнення на строк не менше 20 років, у КК Північної Македонії – ув'язнення на строк не менше 10 років або довічного ув'язнення, у КК Польщі – ув'язнення на строк від 5 до 25 років або довічного ув'язнення, у португальському Законі, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – ув'язнення на строк від 12 до 25 років, в Органічному законі Руанди № 08/96 – ув'язнення, довічного ув'язнення або смертної кари, у КК Румунії – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк від 15 до 25 років із позбавленням певних прав, у КК Сальвадору – ув'язнення на строк від 10 до 25 років (а за кваліфікований вид геноциду – до 30 років), у КК Сербії – ув'язнення на строк не менше 5 років або довічного ув'язнення, у КК Сінгапуру – смертної кари або довічного ув'язнення, або ув'язнення на строк до 20 років, у КК Словаччини – ув'язнення на строк від 15 до 25 років або довічного ув'язнення, у КК Словенії – ув'язнення на строк не менше 15 років, у 18-му титулі Зводу законів США – смертної кари або довічного ув'язнення та штрафу в розмірі до 1 000 000 доларів США, або обидва покарання разом – у разі вбивства членів групи; штрафу у розмірі до 1 000 000 доларів США або ув'язнення на строк до 20 років, або обидва покарання разом – у будь-якому іншому випадку, у КК Таджикистану – ув'язнення на строк від 15 до 25 років або смертної кари чи довічного ув'язнення, у КК Туркменістану – ув'язнення на строк від 15 до 20 років, а за кваліфікований вид – від 15 до 25 років, у КК Угорщини – ув'язнення на строк від 10 до 20 років або довічного ув'язнення, в КК Узбекистану – ув'язнення на строк від 10 до 20 років, у Законі Уругваю «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини» – ув'язнення на строк від 15 до 30 років, у КК Фіджі – смертної кари або ув'язнення на строк, що не перевищує 14 років, у Законі Філіппін № 9851 – ув'язнення на середній або максимальний строк або довічного ув'язнення та штрафу від 100 000 до 1000 000 песо, у КК Фінляндії – ув'язнення на строк не менше 4 років або довічного ув'язнення, у КК Франції – довічного ув'язнення, у КК Хорватії – ув'язнення на строк не менше 10 років або довгострокового ув'язнення, у КК Чаду – довічного ув'язнення, у КК Чехії – ув'язнення на строк від 12 до 20 років або виняткового покарання (згідно з ч. 1 § 54 КК Чехії винятковим покаранням є ув'язнення на строк від 20 до 30 років або довічне ув'язнення), у Законі Чилі «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів» – ув'язнення на строк, що відповідає будь-якому з його ступенів (залежно від небезпечності посягання), або довічного ув'язнення, у КК Чорногорії – ув'язнення на строк не менше 5 років або довгострокового ув'язнення, у КК Швейцарії – довічного ув'язнення або ув'язнення на строк не менше 10 років, у Законі Швеції про покарання за деякі міжнародні злочини – ув'язнення на строк від 4 до 18 років або довічного ув'язнення.

Таким чином, **покарання у виді довічного ув'язнення** за вчинення геноциду відсутнє у законодавстві Анголи, Андорри, Болівії, Бразилії, Колумбії, Коста-Ріки, Мексики, Мозамбіку,

Нікарагуа, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Португалії, Сальвадору, Словенії, Туркменістану, Узбекистану та Уругваю (однак законодавство більшості з перерахованих держав передбачає за це діяння дуже тривалі строки ув'язнення – до 25–50 років). Натомість законодавство Австралії, Австрії, Бурунді, Габону, Камбоджі, Канади, Ліхтенштейну, Люксембургу, Франції та Чаду передбачає за вказаний злочин довічне ув'язнення в якості безальтернативного покарання. Законодавство деяких держав (Білорусі, В'єтнаму, Ефіопії, Ізраїлю, Індонезії, Куби, Руанди, Сінгапуру, США, Таджикистану, Фіджі) в якості альтернативного покарання за геноцид передбачає **смертну кару**. В Буркіна-Фасо, Гані, Республіці Конго, Кот-д'Івуарі та Малі смертна кара є безальтернативним покаранням за цей злочин. У законодавстві Нідерландів та США в якості альтернативного покарання за вчинення геноциду передбачений **штраф**; штраф як **додаткове покарання** передбачений в законодавстві Габону, Колумбії, Лаосу, Мексики, США та Філіппін. **Додаткове покарання** у виді **позбавлення певних прав** за вчинення вказаного злочину передбачене у законодавстві Гондурасу, Камбоджі, Колумбії та Румунії, у виді позбавлення громадянства – у КК Казахстану. Як зазначалося вище, законодавець Камбоджі за вчинення геноциду передбачає також такі додаткові покарання, як заборона на заняття професією, яка пов'язана з вчиненням цього злочину, заборона на перебування особи у конкретній місцевості, заборона на виїзд з території Камбоджі, заборона на в'їзд і перебування іноземця на території Камбоджі, конфіскація засобів та знарядь вчинення злочину, заборона на володіння або носіння зброї, вибухових речовин або боєприпасів, публікація вироку про засудження, поширення вироку суду за допомогою аудіовізуальних засобів.

За **змову з метою вчинення геноциду** законодавці здебільшого передбачають менш суворе **покарання**. Так, за кримінальним законодавством Австрії та Ліхтенштейну винному у цьому діянні загрожує ув'язнення на строк від 1 до 10 років, за КК Фінляндії – від 4 місяців до 4 років, за Законом, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – від 1 до 5 років, за Законом Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – від 3 місяців до 6 років, за КК Румунії – від 5 до 10 років із позбавленням певних прав, за КК Сальвадору – від 6 до 12 років, за КК Мозамбіку – від 8 до 12 років, за КК Гватемали – від 5 до 15 років, за КК Гондурасу та КК Нікарагуа – від 10 до 15 років, за КК Камбоджі – від 20 до 30 років та цілий ряд згаданих вище додаткових покарань. У Законі Нідерландів про міжнародні злочини (ч. 2 ст. 3) та в Законі Чилі «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів» (ст. 14) вказано, що змова з метою вчинення геноциду тягне за собою таке ж покарання, як і за замах на геноцид. У ст. 2 Закону Бразилії, який визначає злочин геноциду і встановлює покарання за нього, зазначено, що покарання за змову з метою вчинення цього діяння становить половину того покарання, яке загрожує за сам геноцид. У Законі Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) (ст. 3), Законі Індонезії про створення Спеціального суду з прав людини (ст. 41), Законі Нової Зеландії про міжнародні злочини і Міжнародний кримінальний суд (ч. 1 ст. 9) та у 18-му титулі Зводу законів США (п. «d» § 1091) за вчинення геноциду та за змову з метою вчинення геноциду передбачене однакове покарання.

За готування до геноциду у кримінальному законодавстві Болгарії та Угорщини передбачене покарання у виді ув'язнення на строк від 2 до 8 років, у КК Фінляндії – від 4 місяців до 4 років.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що **за прямі та публічні заклики до вчинення геноциду** законодавці передбачили різні за ступенем суворості **покарання**. Одні законодавці (Азербайджану, Анголи, Болгарії, Гватемали, Італії, Латвії, Мозамбіку, Португалії, Румунії, Сальвадору, США, Уругваю та Хорватії) за вказане діяння встановили менш суворе покарання, ніж за сам геноцид: у КК Болгарії – ув'язнення на строк від 1 до 8 років, у Законі Уругваю «Зміни до Кримінального кодексу. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Геноцид. Злочини проти людяності. Воєнні злочини» – ув'язнення на строк від 2 до 4 років, у 18-му титулі Зводу законів США – штрафу у розмірі до 500 000 доларів США або ув'язнення на строк до 5 років, або обидва покарання разом, у Законі Філіппін № 9851 – ув'язнення на мінімальний строк та штрафу в розмірі від 10 000 до 20 000 песо, у КК Латвії – ув'язнення на строк до 8 років, у Законі, що адаптує кримінальне законодавство Португалії до Статуту Міжнародного кримінального суду – ув'язнення на строк від 2 до 8 років, у КК Румунії – ув'язнення на строк від 2 до 7 років із позбавленням певних прав, у КК Сальвадору – ув'язнення на строк від 4 до 8 років, у КК Анголи – ув'язнення на строк від 3 до 10 років, у КК Хорватії – ув'язнення на строк від 1 до 10 років, у КК Азербайджану – ув'язнення на строк від 5 до 10 років, у Законі Італії «Запобігання та покарання злочину геноциду» – ув'язнення на строк від 3 до 12 років, у КК Гватемали – ув'язнення на строк від 5 до 15 років, у КК Мозамбіку – ув'язнення на строк від 12 до 16 років.

У Законі Нідерландів про міжнародні злочини (ч. 2 ст. 3) вказано, що публічне підбурювання до вчинення геноциду, яке вчиняється в усній чи письмовій формі або ж за допомогою зображень, тягне за собою таке ж покарання, як і за замах на геноцид.

У ст. 3 Закону Ізраїлю про злочин геноциду (запобігання та покарання) та у ч. 2 § 400 КК Чехії публічне підбурювання до геноциду приписується карати так само, як і вчинення геноциду. У ст. 13 Закону Чилі «Криміналізація злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів» вказано, що особі, яка публічно і прямо підбурюватиме до вчинення геноциду, має бути призначене покарання у виді ув'язнення на максимальний строк, за винятком випадків, коли обставини справи дозволяють вважати підбурювача винним як «автора» (фактичного виконавця), відповідно до загальних засад КК Чилі.

Водночас ісландський законодавець за заклики до геноциду чомусь встановлює більш суворе покарання, ніж за вчинення цього діяння – безальтернативне довічне ув'язнення (ч. 3 ст. 1 Закону про покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини проти миру).

Французький законодавець відповідальність за прямі та публічні заклики до вчинення геноциду диференціює залежно від того, чи мали такі заклики ефект: якщо такий ефект мав місце, зазначене діяння карається довічним ув'язненням, якщо заклики не мали успіху – ув'язненням на сім років і штрафом у розмірі 100 000 євро. Подібним є підхід бразильського законодавця: за публічне та пряме підбурювання до вчинення геноциду покарання не може перевищувати половину того, яке передбачене за сам геноцид; якщо ж злочин, до якого підбурювали, був учинений, підбурювачу загрожує таке ж покарання, як і особі, яка вчинила цей злочин. Нагадаю також, що бразильський законодавець посилює відповідальність за підбурювання до вчинення геноциду, якщо таке підбурювання здійснювалось через засоби масової інформації: у такому випадку покарання має бути збільшене на одну третину.

Висновки. Таким чином, порівняльно-правовий аналіз законодавства про відповідальність за геноцид засвідчив значне різноманіття підходів до криміналізації та пеналізації цього діяння. Якщо одні законодавці дослівно або ж із мінімальними текстуальними змінами, що не зачіпають змісту, відтворили у національному законодавстві відповідні міжнародно-правові норми, що містяться у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду, то інші – більшою чи меншою мірою трансформували зазначені норми міжнародного права.

Вважаю, що проаналізований досвід може знадобитися при удосконаленні вітчизняної кримінально-правової заборони, присвяченої відповідальності за геноцид. Зокрема, на серйозну увагу заслуговує виокремлення деякими законодавцями інших, не зазначених у міжнародно-правових актах, захищених від геноциду груп (найбільш оптимальною видається позиція законодавців, які перелік таких груп залишили відкритим), а також розширення переліку дій, які утворюють об'єктивну сторону цього злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна: становлення, трансформація, сучасне значення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 569–577.
2. Андрушко А.В. Особливості відповідальності за геноцид за законодавством держав Європи. *Європеїзація кримінального права України*: матеріали міжнар. наук. конф., що відбулася 19 груд. 2024 р. / редкол.: Ю.А. Пономаренко (голова) та ін.; Коміс. з питань прав. реформи при Президенті України [та ін.]. Харків: Право, 2025. С. 276–288.
3. Кодекси чинюятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (21.05.1998, Рақам: 574) / Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://mmk.tj/content/>.
4. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
5. Кривичен законик (23 јули 1996 година. Број 08-2803/1) / ЈАВНО ОБВИНИТЕЛСТВО НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА. URL: <https://jorm.gov.mk/wp-content/uploads/2016/03/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf>.
6. Кримінальны кодекс Рэспублікі Беларусь (ад 9 ліпеня 1999 г. № 275-З) / Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kriminalni_kodeks_rb_1999_bel.
7. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси (2021-жылдын 28-октябры № 127) / Юстиция министрлиги. Кыргыз Республикасынын Укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/112309/edition/14072/kg>.
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ) / Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.

9. Наказателен кодекс (в сила от 01.05.1968 г.; изм. ДВ. бр.42 от 14 Май 2024 г.) / Министерство на правосъдието. URL: <https://justice.government.bg/home/normdoc/1589654529>.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
11. Эрүүгийн хууль (2015 оны 12 дугаар сарын 03-ны өдөр) / Эрх зүйн мэдээллийн. URL: <https://legalinfo.mn/mn/detail/11634> (див. також англійською: Criminal Code of Mongolia (New edition) / Legislationline. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/c1/MONG_CC.pdf).
12. Büntető Törvénykönyvről (A jogszabály mai napon (2024.11.20) hatályos állapot) / Wolters Kluwer. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv>.
13. Code penal (8 juin 1867) / Service public federal JUSTICE. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1867/06/08/1867060850/justel>.
14. Code pénal (version consolidée applicable au 08/03/2024) / Journal officiel du Grand-Duché de Luxembourg. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/code/penal/20240308>.
15. Code pénal Burkina Faso (Loi No. 043/96/ADP du 13 Novembre 1996 portant Code Pénal) / <https://landwise-production.s3.amazonaws.com>. URL: https://landwise-production.s3.amazonaws.com/2022/03/Burkina-Faso_Code-Penal_1996_FRENCH-1.pdf.
16. Code pénal de Côte d'Ivoire (Loi n° 81-640 du 31 juillet 1981) / Gouv.ci. URL: <https://www.gouv.ci/doc/accords/1512502410CODE-PENAL.pdf>.
17. Code pénal de la République du Mali (Loi N° 01-079 du 20 août 2001) / National Implementation of IHL. URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/implementingLaws.xsp?documentId=B0DABBF8125835AC1256B2200355654&action=openDocument&xp_countrySelected=ML&xp_topicSelected=GVAL-992BU6&from=state.
18. Code pénal de la République du Tchad (Loi n°2017-01 du 8 mai 2017) / Droit Afrique. URL: <https://www.droit-afrique.com/uploads/Tchad-Code-penal-2017.pdf>.
19. Code Pénal du Burundi (Loi n° 1/05 du 22 avril 2009 portant révision du Code pénal) / World Intellectual Property Organization (WIPO). URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/fr/bi/bi009fr.pdf>.
20. Code pénal français (version en vigueur au 20 novembre 2024) / Légifrance. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070719/>.
21. Code pénal gabonais (Loi n°042/2018 du 05 juillet 2019) / Droit Afrique. URL: <https://www.droit-afrique.com/uploads/Gabon-Code-2019-penal.pdf>.
22. Codi Penal (Llei 9/2005, del 21 de febrer, qualificada del Codi penal) / Portal jurídic. URL: <https://portaljuridicandorra.ad/L2005009>.
23. Codice dei Crimini internazionali / Ministero della giustizia. URL: https://www.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/commissione_PALAZZO_POCAR_articolato_31mag22.pdf.
24. Código del Sistema Penal (20 de diciembre de 2017 Ley N° 1005) / LEXIVOX. URL: <https://www.lexivox.org/norms/BO-L-N1005.html#idp5691872>.
25. Código Penal Angolano (Lei n.º 38/20 de 11 de Novembro 2020) / Embajada de Angola. URL: <https://www.embajadadeangola.com/pdf/Codigo-Penal-2020.pdf>.
26. Código Penal Colombiano (Ley 599 de 2000) / Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe. URL: https://oig.cepal.org/sites/default/files/2000_codigopenal_colombia.pdf.
27. Código Penal de Costa Rica (Ley 4.573) / Vlex. URL: <https://vlex.co.cr/vid/codigo-penal-428878505>.
28. Código Penal de Cuba (Ley No. 151) / Parlamento Cubano. URL: https://www.parlamentocubano.gob.cu/sites/default/files/documento/2022-09/goc-2022-o93_0.pdf.
29. Código Penal de Honduras (decreto N° 130-2017) / Refworld. URL: <https://www.refworld.org/es/pol/decre/pleg/2019/es/148227>.
30. Código Penal de la República de El Salvador (Decreto N° 1030) / Refworld. URL: <https://www.refworld.org/es/leg/legis/pleg/1997/es/125128>.
31. Código Penal de la República de Guatemala (Decreto N° 17-73) / United Nations. URL: https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/GTM_codigo_penal.pdf.
32. Código Penal de la República de Nicaragua (Ley N° 641, aprobada el 13 de noviembre de 2007) / Asamblea Nacional de Nicaragua. URL: <http://legislacion.asamblea.gob.ni/Normaweb.nsf/%28%24All%29/1F5B59264A8F00F906257540005EF77E?OpenDocument>.
33. Código Penal de la República de Panamá (aprobado mediante Ley No. 14 de 18 de mayo de 2007; Comentado, 2016) / Ministerio Público de Panamá. URL: <https://ministeriopublico.gob.pa/wp-content/uploads/2016/09/codigo-penal-2016.pdf>.

34. Código Penal de la República del Paraguay (Ley No. 1160/97) / Corte Suprema de Justicia. URL: https://www.pj.gov.py/ebook/libros_files/Coleccion_de_Derecho_Penal_TomoI.pdf.
35. Código Penal de Moçambique (Lei n.º 24/2019) / Reformar. URL: <https://reformar.co.mz/documentos-diversos/lei-24-2019-lei-de-revisao-do-codigo-penal.pdf>.
36. Código Penal español (Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre) / Conceptos Jurídicos. URL: <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-penal/>.
37. Código Penal Peruano (actualizado 2024) / Pasión por el derecho. URL: <https://lpderecho.pe/codigo-penal-peruano-actualizado>.
38. Codul penal (din 17 iulie 2009; LEGEA nr. 286/2009) / Portal legislativ. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/223635>.
39. Codul penal al Republicii Moldova (COD Nr. 985 din 18-04-2002) / https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=143535&lang=ro#.
40. Commissione Palazzo e Pocar – Commissione Crimini internazionali (22 marzo 2022) – Scheda di sintesi / Ministero della Giustizia. URL: https://www.giustizia.it/giustizia/it/mg_1_36_0.page?contentId=COS372730.
41. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / United Nations Treaty Collection. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en.
42. Crimes Against Humanity and War Crimes Act (Assented to 2000-06-29) / Justice Laws Website. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-45.9/page-1.html>.
43. Criminal Code Act 1995 (Australia) / Federal Register of Legislation. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A04868/2018-12-29/text/2>.
44. Criminal Code of Finland (39/1889; amendments up to 433/2021 included) / FINLEX. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf>.
45. Criminal Code of Georgia (1999) / Legislative Herald of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/16426/157/en/pdf>.
46. Criminal Code of Ghana (1960, act 29) / International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/national-practice/criminal-code-1960-2003>.
47. Criminal Code of Montenegro (2003, amended 2018) / United Nations Office on Drugs and Crime. URL: https://track.unodc.org/uploads/documents/BRI-legal-resources/Montenegro/3_-Criminal_Code_of_Montenegro_2018_English_version.pdf.
48. Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia (May 2005) / Vertic. URL: https://www.vertic.org/media/National%20Legislation/Ethiopia/ET_Criminal_Code.pdf.
49. Criminal Code of the Kingdom of Cambodia (30 November 2009, No. 0911.1128; Khmer – English translation Bunleng Cheung) / Asian Judges Network on Environment. URL: <https://www.ajne.org/sites/default/files/resource/laws/7195/criminal-code-cambodia-en-kh.pdf>.
50. Criminal Code of the Republic of Armenia (Adopted 18.04.2003) / National Assembly of the Republic of Armenia. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=eng&sel=show>.
51. Criminal Code of the Republic of Malta (1854, as amended 2024) / LEĠIŻLAZZJONI MALTA. URL: <https://legislation.mt/eli/cap/9/eng/pdf>.
52. Criminal Code of the Socialist Republic of Vietnam (Hanoi, November 27, 2015; No. 100/2015/QH13) / The Law on Police Use of Force Worldwide. URL: [https://www.policinglaw.info/assets/downloads/2015_Criminal_Code_of_Vietnam_\(English_translation\).pdf](https://www.policinglaw.info/assets/downloads/2015_Criminal_Code_of_Vietnam_(English_translation).pdf).
53. Código Penal Federal de México (Última Reforma DOF 07-06-2024) / Justia México. URL: <https://mexico.justia.com/federales/codigos/codigo-penal-federal/>.
54. Elements of Crimes / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
55. Genocide Act 1969 [27th March 1969]: an act to give effect to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / Legislation.gov.uk. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1969/12/pdfs/ukpga_19690012_en.pdf.
56. Genocide Act, 1973 (Number 28 of 1973) / Irish Statute Book. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1973/act/28/enacted/en/html>.
57. Grozījumi Krimināllikumā (Pieņemts: 21.05.2009. Stājas spēkā: 01.07.2009) / LIKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/193112-grozijumi-kriminallikuma>.
58. I crimini internazionali come questione prioritaria e qualificante / Magistratura democratica. URL: <https://www.magistraturademocratica.it/articolo/i-crimini-internazionali-come-questione-prioritaria-e-qualificante>.
59. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court Act, 2002 (South Africa) / International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/national->

- practice/implementation-rome-statute-international-criminal-court-act-2002-0.
60. International Crimes Act Netherlands (Act of 19 June 2003 containing rules concerning serious violations of international humanitarian law) / Yale Law School Library Document Collection Center. URL: https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf.
 61. International Crimes and International Criminal Court Act 2000 (Version as at 28 October 2021) / New Zealand Legislation. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2000/0026/latest/DLM63091.html>.
 62. International Criminal Court Act 2001 / Legislation.gov.uk. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/17/contents>.
 63. International Criminal Court Act 2006 (Number 30 of 2006) / Irish Statute Book. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2006/act/30/enacted/en/html>.
 64. Karistusseadustik (Vastu võetud 06.06.2001) / Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/184411>.
 65. Kazenski zakonik (Sprejeto: 20.5.2008) / Pravno-informacijski sistem Republike Slovenije. URL: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5050>.
 66. Kazneni zakon (na snazi od 02.04.2024) / ZAKON.HR. URL: <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>.
 67. Kodeks karny (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553) / Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>.
 68. Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë (Miratuar me ligjin nr. 7895, datë 27.1.1995) / Ministria e Drejtësisë. URL: https://www.drejtesia.gov.al/wp-content/uploads/2017/11/Kodi_Penal-1.pdf.
 69. Krimināllikums (Pieņemts: 17.06.1998. Stājas spēkā: 01.04.1999) / LIKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums>.
 70. Krivični zakon Bosne i Hercegovine / Pravna i ekonomska izdanja. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/krivicni-zakon-bosne-i-hercegovine.html>.
 71. Krivični zakonik („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019) / Paragraf Lex. Elektronska pravna baza. URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>.
 72. Lag (2014:406) om straff för vissa internationella brott / Sveriges riksdag. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2014406-om-straff-for-vissa-internationella_sfs-2014-406/.
 73. Law No. 26 Year 2000 – Establishing the Ad Hoc Human Rights Court / Police and Human Rights Resources. URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2019/07/Law-26-2000-Act-on-the-Human-Rights-Courts-2000-Eng.pdf?x39143>.
 74. Law No. 3948/2011 on the adaptation of internal law to the provisions of the ICC Statute, adopted by Law 3003/2002 (A'75) / URL: https://cjad.nottingham.ac.uk/documents/implementations/pdf/Greece_-_Adaptation_of_internal_law_to_ICC_Statute.pdf.
 75. Legge 9 ottobre 1967, n. 962 «Prevenzione e repressione del delitto di genocidio» (GU n.272 del 30-10-1967) / Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1967;962>.
 76. Lei n.º 31/2004 de 22 de Julho. Adapta a legislação penal portuguesa ao Estatuto do Tribunal Penal Internacional, tipificando as condutas que constituem crimes de violação do direito humanitário / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/t/dlapil/cahdi/Source/ICC/4th%20Consult%20ICC%20%282006%29%2015%20port%20only%20Lei%2031%202004.pdf>.
 77. Lei Nº. 2.889, de 1º de outubro de 1956 «Define e pune o crime de genocídio» / Planalto. URL: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/l2889.htm.
 78. Lemkin R. Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations / Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>.
 79. Lesotho Penal Code Act (Act 6 of 2012) / LESLII. URL: <https://lesotholii.org/ls/legislation/num-act/6>.
 80. Ley 26.200 de Implementación del Estatuto de Roma, aprobado por la Ley Nº 25390 y ratificado el 16 de enero de 2001, de la Corte Penal Internacional / Ministerio de Relaciones Exteriores Comercio Internacional y Culto. URL: <https://cancilleria.gob.ar/userfiles/ut/diaju-corte-penal-internacional-ley26.200.pdf>.
 81. Ley Nº 18026 «Modificación al Código Penal. Estatuto de Roma de la Corte Penal Internacional. Genocidio. Crímenes de lesa humanidad. Crímenes de guerra» (2006) / Normativa y Avisos Legales del Uruguay. URL: <https://www.impco.com.uy/bases/leyes/18026-2006>.

82. Ley núm. 20.357 «Tipifica crímenes de lesa humanidad y genocidio y crímenes y delitos de guerra» (2009) / Biblioteca del Congreso Nacional de Chile. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1004297>.
83. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (Redakcija: 116 – 2024-11-07 (nuo 2024-11-07)). URL: http://www.infollex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150.
84. Loi n° 15/022 du 31 décembre 2015 modifiant et complétant le Décret du 30 janvier 1940 portant Code pénal / Leganet.cd. URL: <https://leganet.cd/Legislation/DroitPenal/Loi.15.022.31.12.2015.html>.
85. Loi relative à la répression des violations graves de droit international humanitaire, 10/02/1999 / Loi publication. URL: https://etaamb.openjustice.be/fr/loi-du-10-fevrier-1999_n1999009267.html.
86. Lov om straf for folkedrab (LOV nr 132 af 29/04/1955) / Retsinformation. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1955/132>.
87. Lög um refsingar fyrir hópmorð, glæpi gegn mannúð, stríðsglæpi og glæpi gegn friði (2018 nr. 144 18. desember; Tóku gildi 29. desember 2018) / ALÞINGI. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2018144.html>.
88. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (1994 yil 22 sentyabrda 2012-XII-son) / Lex.uz on-line. URL: <https://lex.uz/docs/-111453>.
89. Organic law No. 08/96 of August 30, 1996 on the Organization of Prosecutions for Offences constituting the Crime of Genocide or Crimes against Humanity committed since October 1, 1990 / Queen's University Belfast. URL: <https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ORGANIC-LAW-No.pdf>.
90. Penal Code 1871 (Current version as at 23 Mar 2025) / Singapore Statutes Online. URL: https://sso.agc.gov.sg/act/pc1871?ProvIds=P46B_130D-#P46B_130D-.
91. Penal Code 1945 (as amended by Penal Code (Penalties) (Amendment) Act 2003 [Act No. 7 of 2003]) / International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/national-practice/penal-code-1945-amended-penal-code-penalties-amendment-act-2003-act-no-7-2003>.
92. Penal Code of the Kingdom of Norway (LOV-2005-05-20-28) / Lovdata. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/KAPITTEL_2#KAPITTEL_2.
93. Prosecutor v. Krstic, Case No. IT-98-33-T (Int'l Crim. Trib. Yugo. Trial Chamber 2001), at para. 576 / Refworld. Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159>.
94. Republic Act No. 9851 «An Act Defining and Penalizing Crimes Against International Humanitarian Law, Genocide and Other Crimes Against Humanity, Organizing Jurisdiction, Designating Special Courts, and for Related Purposes» (2009) / The Lawphil Project. URL: [https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2009/ra_9851_2009.html#:~:text=Section%205.&text=\(5\)%20Forcibly%20transferring%20children%20of,incite%20others%20to%20commit%20genocide](https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2009/ra_9851_2009.html#:~:text=Section%205.&text=(5)%20Forcibly%20transferring%20children%20of,incite%20others%20to%20commit%20genocide).
95. Schweizerisches Strafgesetzbuch, vom 21. Dezember 1937 (Stand am 1. Juli 2024) / Fedlex. Die Publikationsplattform des Bundesrechts. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de.
96. Strafgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb>.
97. Strafgesetzbuch (StGB) vom 24. Juni 1987 / Lilex. URL: <https://www.gesetze.li/konso/1988.037>.
98. Sülh və İnsanlıq əleyhinə cinayətlər (Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli 787-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>.
99. The Crime of Genocide (Prevention and Punishment) Law, 5710-1950 / Israel Legal Advocacy Project. URL: <https://www.lawandisrael.org/wp-content/uploads/Topics/Holocaust/Crime-of-Genocide-Law-no.-31.pdf>.
100. The Penal Code of the Lao People's Democratic Republic (No. 26/NA Vientiane Capital, 17 May 2017) / Lao Official Gazette. URL: https://laoofficialgazette.gov.la/kcfinder/upload/files/1Oct2020_Lao%20Penal%20Code_English%20version.pdf.
101. Trestní zákoník (Zákon č. 40/2009) / Zákony pro lidi. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40>.
102. Trestný zákon Slovenskej republiky (Zákon č. 300/2005 Z. z.) / Zákony pre ľudí.sk. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300>.
103. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi (Türkmenistanyň Milli Geňesiniň Maglumatlary, 2022 ý., № 2, 11-nji madda) / Türkmenistanyň adalat ministrligi. URL: <https://minjust.gov.tm/hukuk/merkezi/hukuk/600>.

104. U.S. Code: Title 18 – Crimes and Criminal Procedure / Cornell Law Scholl. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18>.
105. Völkerstrafgesetzbuch (VStGB) vom 26. Juni 2002 (BGBl. I S. 2254), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 30. Juli 2024 (BGBl. 2024 I Nr. 255) geändert worden ist / Gesetze im Internet. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vstgb/BJNR225410002.html>.
106. Νόμος 3948/2011 (ΦΕΚ 71/Α/5-4-2011) Προσαρμογή των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου προς τις διατάξεις του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου που κυρώθηκε με το ν. 3003/2002 (Α'75) / E-nomothesia.gr. URL: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-dikasteria-dikaiose/n-3948-2011.html>.